

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI**  
**OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**  
**Z.M. BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI**

*Qo'lyozma huquqida*

**TARIX FAKULTETI**  
**O'ZBEKISTON TARIXI KAFEDRASI**  
**5120300–Tarix ( jahon mamlakatlari bo'yicha) ta'lif yo'nalishi**  
**IV kurs bitiruvchisi**  
**DADAXONOV FARRUXNING**

**BITIRUV MALAKAVIY ISHI**

**Mavzu: Buxoro amirligida madaniy hayot va tarixnavislik**

**Ilmiy rahbar:**

**ERKAYEV E.**

**t.f.n., dotsent**

**ANDIJON – 2018**

## **MUNDARIJA**

<b>KIRISH .....</b>	<b>3</b>
<b>I BOB. BUXORO AMIRLIGI MADANIY HAYOTI VA UNING TARAQQIYOTI XUSUSIYATLARI .....</b>	<b>8</b>
I.1. Buxoro amirligida madaniy hayotining umumiy tavsifi va me'morchilik.....	8
I.2. Buxoro amirligida xattotlik, kitobat san'ati .....	18
<b>II BOB. BUXORO AMIRLIGIDA TARIXNAVISLIK VA TARIXIY ASARLARNING YARATILISHI.....</b>	<b>31</b>
II.1. O'rta Osiyo xonliklarida tarixiy bilimlarning rivojlanishi .....	31
II.2. Buxoro amirligi tarixnavislik maktablarida yaratilgan asarlarda amirlik tarixining yoritilishi.....	41
<b>XULOSA .....</b>	<b>51</b>
<b>FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI .....</b>	<b>53</b>

## KIRISH

**Mavzuning dolzarbligi.** Mustaqillik yillarida O`zbekiston tarixi har tomonlama xolis va ilmiy yoritila boshlandi. Ayniqsa, o`zbek davlatchiligi tarixi va uning jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyoti jarayonlarida tutgan o`rnini yoritishga katta e`tibor berilmoqda. Xalqimizning qadim tarixiga xolis va haqqoniy baho berish tarixchilarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Zero, Prezidentimizning “Modomiki, o`z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo`lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur”<sup>1</sup>, – degan fikrlari tarixchilar zimmasiga katta mas`uliyat yuklaydi. Zero, “o`tmishsiz kelajak ham bo`lmasligi o`tmishdan ma’lum”<sup>2</sup>.

Davlat mustaqilligini qo`lga kiritgan O`zbekiston Respublikasi milliy davlatchilagini barpo qilish bilan bir qatorda xalqaro maydonda ham o`zining barqaror tashqi va ichki siyosati, buyuk va qadimiy tarixi, takrorlanmas ma`naviy merosi va milliy qadriyatlari bilan dovrug` tarata boshladi. Garchi mustabid Sho`rolar hukmronligi davrida O`zbekiston tarixi fani to`laqonli tadqiqotinini amalga oshirish imkoniyatlari cheklangan bo`lsada, o`zbek xalqi o`zining boy tarixiy merosini ko`z qorachig`idek asrab keldi. Bu haqda so`z yuritar ekan, O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov quyidagi so`zlarni alohida takidlagan edi: -”Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan, eng qadimgi toshyozuvlар, bitiklardan tortib, bugun kutubxonalarimizda saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo`lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san`at, siyosat, ahloq, falsafa, tibbiyat, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me`morchilik, dehqonchilikka oid o`n minglab asarlar bizning beqiyos manaviy boyligimiz, iftixorimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo`lgan xalq dunyoda kam topiladi”<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т., 1998.

<sup>2</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон мустақиликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 96.

<sup>3</sup> Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: “Шарқ”, 1998. –Б.3-4

Darhaqiat, o`zbek xalqining tarixi va madaniyati bir necha ming yilliklarni o`z ichiga oladi. Ajdodlar qoldirgan, asrlar davomida yaratilgan moddiy va ma`naviy meros esa insoniyat tarixinining boy takrorlanmas qismini tashkil etadi. Ularning katta qismi esa madaniyat sohasida to`plangan boyliklardir. Yuqorida ta`kidlaganimizdek, Mustaqillik tariximiz uchun qorong`u sahifalarni yanada oydinroq yoritish imkoniyatini yaratib berdi. O`tgan yillar mobaynida ajdodlarimizning yuzlab qo`lyozma asarlari dunyo yuzini ko`rdi, respublikamizda va xorijda minglab nusxalarda nashr etildi. Bu ham tariximizning boy o`tmishiga va merosiga ko`rsatilgan ehtirom va e`tirofdir. Ayniqsa, o`zbek xonliklari davrida yaratilgan yuzlab noyob qo`lyozma asarlar bugungi kunda xalqimizning beba ho ma`naviy merosi sifatida o`z tarkibida madaniy hayotning turli sohalariga koplab ma`lumotlarni yetkazib kelayotganligi bilan bir qatorda davlatchilik jarayonlari, iqtisodiy va siyosiy hayot tafsilotlari, diplomatik aloqalarga oid qimmatli ma`lumotlarni jamlagan, ayni vaqtda ularning barchasi bu davrlardagi madaniy hayotning eng asosiy jihatlarini aks ettiradi.

Bugungi kunda tarix faniga qo`yilayotgan talablar o`tmishni sinchiklab o`rganish, ularni hal etishga bo`lgan yondashuvlar va nuqtai-nazarlarni tahlil etib, ulardan bugungi kun uchun zarur xulosalarni chiqarishni talab etadi. Tarixni o`rganishga bo`lgan munosabatning turli siyosiy tuzumlar ta`sirida o`zgarib turishi bugungi kun tadqiqotchilari oldiga uni xolisona tahlil qilish va ob`ektiv ilmiy xulosalar chiqarish kabi katta va mas`uliyatli vazifa qo`yadi. Bunda eng avvalo ilmiy bilishning asosiy tamoyillari, umumjahon tarix fanining nazariy – kontseptual asoslari, milliy istiqlol mafkurasi falsafasiga asoslanish muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillikka erishgan respublikamiz milliy madaniyatining tezkorlik bilan rivojlanishi tabiiy ravishda uning asosiy manbai bo`lmish madaniy merosimizni keng va chuqur hamda ilmiy asosda izchil o`rganishimizni taqozo etadi. Ma`lumki, o`zbek xalqi davlatchiligi va tsivilizasiyasi tarixida o`zbek xonliklari davri muhim bosqich hisoblanadi.

Shu jumladan o`zbek xalqi madaniyati tarixida Buxoro amirligida madaniy hayot va tarixshunoslik jarayonlari ham alohida ahamiyat kasb etadi, o`zbek xalqining madaniy va ma`naviy merosini o`rganish nuqtai nazaridan Buxoro amirligidagi madaniy hayot va tarixshunoslik, madaniy hayotning boshqa sohalarining alohida xususiyatlarini o`rganish dolzarb taddiqot mavzularidan biri sanaladi.

O`rganilayotgan mavzuda Buxoro amirligidagi madaniy hayot va tarixshunoslik masalalari o`rganilgan. Bu esa tarix fanining istiqbolli ilmiy mavzularidan biri ekaniga dalolatdir.

**Mavzuning o`rganilish darjasи.** Buxoro amirligining XVIII -XIX asrlardagi siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotiga oid fikr-mulohazalar va xulosalar V.V.Bartold, S.Ayniy, F.Xo`jaev, A.Muhammadjonov, T.Ne`matov, O.Suxareva, N.Xalfin, B.Lunin, T.Fayziev, F.Qosimov, H.Ziyoev va boshqalarning asarlarida uchraydi<sup>1</sup>.

Mustaqillik yillarida yaratilgan bir qator asarlar va maqolalarda XVIII - XIX asrlardagi Buxoro amirligi tarixi xususida umumiylik fikrlar yoritilgan va ularda biz o`rganayotgan mavzuga aloqador ma'lumotlar uchraydi<sup>2</sup>. Bu asarlarda tarixiy voqeа xodisalarga haqqoniy baho berilgan, ko`p ming yillik tariximiz mobaynida vatanimiz hududlarida hukm surgan davlatlarda madaniy hayot, xususan, xattotlik,

<sup>1</sup> Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927; Он же. Бухара // Сочинения. Т. III. – М., 1965; Айний С. Бухоро инқилиби тарихи учун материаллар. – М., 1926; Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии // Избранные труды. Т.1. – Ташкент, 1970; Мухаммаджонов А.Р., Немматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Тошкент, 1957; Сухарева О. А. Бухара: XIX-начало XX в. (позднефеодальный город и его население). – М., 1966; Халфин Н. А. Политика России в Средней Азии (1857-1868 гг.). – М., 1960; Лунин Б. В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. – Ташкент, 1965; Файзиев Т. Бухоро хонлигига кул савдоси. – Тошкент, 1970; Зиёев Х. З. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI-XIX асрлар). – Тошкент, 1962; История Бухары. С древнейших времен до наших дней (Б. В. Лунин, Я. Г. Гулямов, Г. А. Пугаченкова и др.). – Ташкент, 1976.

<sup>2</sup> Зиёев Х. З. Туркистанда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш. (XVII- XX аср бошлари). – Тошкент: Шарқ, 1998; Зиё А. Ўзбек давлатчилиги тарихи (энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). – Т.: Шарқ, 2001; Ахмеджанов Г. А. Российская империя в Центральной Азии. (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Ташкент, 1995; Қосимов Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида Бухоро хукмдорларининг ўрни // Тарих, мустақиллик, миллий гоя. – Тошкент, 2001. – Б.192-193; Шодмон Воҳид. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигига унвон ва мансаблар. – Тошкент, 1996; Воҳидов Ш., Холикова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006; Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). – Т.: Шарқ, 2010; Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Т.: Янги аср авлоди, 2012.

kitobat sana'ati tarixiga ham e'tibor berilgan. Eng muhimi, bu asarlarda Buxoro amirligi davlat boshqaruvi, ma'muriy va harbiy tuzilishi, saroy amaldorlarining vazifalari, harbiy masalaga oid ma'lumotlar bilan bir qatorda amirlikdagi madaniy hayot, ilm-fan, tarixshunoslik oid ma'lumotlar uchraydi.

**Tadqiqotning maqsad va vazifalari.** Mazkur bitiruv malakaviy ishda Buxoro amirligidagi madaniy hayot va tarixshunoslikning xalqimizning madaniyati va ma'naviyatidagi ulkan bir qadriyat sifatida baho beriladi. Ishda XVIII -XIX asrlardagi amirlikdagi madaniy hayot va tarixshunoslik masalalari kabi masalalar o'rganiladi va tegishli xulosa, fikr va mulohzalar beriladi.

**Ishning nazariy-metodologik asoslari.** Bitiruv malakaviy ishda O'zbekiston Respublikasi milliy istiqlol mafkurasining ustuvor maqsad va vazifalari g'oyaviy asos qilib olindi. Bu yangi ilmiy konsepsiya xalqning milliy qadriyatlari, urf-odati va turmush tarzini, to'plangan bilimlari va hayotiy falsafasi bilan uni boyitib, o'rganilayotgan muammoning barcha qirralarini yangicha baholash mezoni asosida ishlab chiqish imkonini beradi. SHuningdek, o'rganilayotgan muammoni to'g'ri hal etishda ilmiylik, xolislik, tarixiylik, qiyosiy va tanqidiy o'rganish, tizimlilik tamoyillariga amal qilindi. Tadqiqotning metodologik asosini ishlab chiqishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning asarlari, ma'ruza va nutqlarida ilgari surilgan uslubiy, ilmiy-nazariy ko'rsatmalari muhim rol o'ynadi.

**Bitiruv malakaviy ishning ilmiy yangiligi.** Buxoro amirligida madaniy hayot va tarixshunoslik mavzui birinchi marta alohida ilmiy mavzu sifatida tahqiq etildi. Ishda Buxoro amirligidagi madaniy hayot va tarixshunoslik doir barcha ma'lumotlar jamlanib, tahlil etildi.

**Ishning amaliy ahamiyati.** Tadqiq etilgan mavzu natijalari va xulosalaridan umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb hunar kollejlarining o'quvchilari, Oliy o'quv yurti talabalariga ta'lim berishda foydalanish mumkin.

Ishda bayon etilgan ilmiy xulosalar va ularning natijalaridan O‘zbekiston tarixining tadqiq etilayotgan davri bo‘yicha ma’ruzalar o‘qishda ham foydalanish mumkin.

**Bitiruv malakaviy ishining tuzilishi** kirish, ikkita bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati qismlaridan iborat.

## **I BOB. BUXORO AMIRLIGI MADANIY HAYOTI VA UNING TARAQQIYOTI XUSUSIYATLARI.**

### **I.1. Buxoro amirligida madaniy hayotining umumiyl tavsifi va me'morchilik**

Buxoro davlatida XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab mang‘it sulolasining namoyandalari hukmronlik qilgan. Buxoro amirligi mang‘itlar davri tarixi turli mahalliy manbalar va ilmiy adabiyotlarda yoritilgan. Bu sulolaning asoschisi Muhammad Rahimxon ibn Hakimbiydir. U 1756 yilda rasman Buxoro taxtiga o‘tiradi<sup>1</sup>.

1756 yili Abdumo‘minxon vafotidan keyin sayidlar, xo‘jalar va ruhoniylar tarafidan Muhammad Rahimxon Buxoroda xon qilib ko‘tarilgan bo‘lsa ham, u o‘zini “noib ul-hukumat” - hokim o‘rinbosari deb bilgan. Rahimbiy Abufayzxonning qiziga uylangan edi. 1758 yilda Muhammad Rahim 45 yoshida vafot etgandan so‘ng, taxtga amakisi Miyonqol hokimi Doniyolbiy mang‘it (1759-1784) o‘tiradi. U xonlikka da’vo qilmay, avval Fozil to‘ra ibn Norbo‘ta biyni (Rahimxonning qizidan nevarasi), keyin Abulg‘oziyni (1758-1784) xon qilib o‘zini ularga noib deb e’lon qilgan. Doniyolbiyning hukmronligi boshlarida unga ayrim viloyat beklari va qabila boshliqlari qarshilik ko‘rsatadilar. Doniyolbiy umrining oxirigacha mahalliy hokimlarning separatchilik harakatlarini bostirish uchun kurashlar olib bordi. U 27 yil Buxoro taxtida hukmronlik qilib, 75 yil umr ko‘rgan. Uning katta o‘g‘li SHohmurod (Doniyolbiyni o‘n ikkita farzandi bo‘lgan) 1785 yili Buxoroda “amir ul-mo‘minin” unvoni bilan taxtga ko‘tariladi. Ayrim mahalliy tarixchilar amir SHohmurod hukmronligi davrini ijobiy baholaganlar.

Amir SHohmurod vafotidan keyin amir Haydar, amir Husayn, amir Umar, amir Nasrullo, amir Muzaffar, amir Abdulahad, amir Olimxon Buxoro amirligida hukmronlik qilganlar. Oxirgi amir Olimxon 1920 yil sentyabrida taxtdan tushiriladi

---

<sup>1</sup> Сагдуллаев А., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: академия, 2000. – Б. 193.

va u 1944 yili 29 aprelda Afg'onistonda olamdan o'tadi. Qabri Qobul shahrining "SHuhadoyi solihin" qabristonidadir.

Buxoro amirligining ijtimoiy-siyosiy muhitiga doir ko'plab manbalar mavjud. Buxoro davlatida XIX-XX asrning boshlaridagi davlat boshqaruvi tizimi, ma'muriy bo'linishi, unvon, mansablar va egalarining vazifalarini tadqiq etish hozir ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Buxoro amirligi 28 viloyatga bo'linar edi. Buxoro amiri qushbegisining devoni arxivida saqlanayotgan ma'lumotlar asosida amirlikning quyidagi viloyatlarini aniqlash mumkin. Bular Boysun, Baljuvon, Burdalik, Darvoz, Dehnav, Ziyouuddin, YAkkabog', Qubodiyon, Qorategin, Karki, Karmana, Qarshi, Kelif, Kitob, Ko'lob, Qo'rg'ontep, Nurota, Sarijo'y, Usti, Xatirchi, Hisor, G'uzor, CHorjo'y, CHiroqchi, SHahrisabz, SHerobod, SHug'un hamda Zarafshon yuqori qismidagi bekliklar<sup>1</sup>.

XVIII asr oxirida butun O'rta Osiyon qamrab olgan ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul ko'p yillar mobaynida har qanday arxitektura faoliyatini to'xtatib qo'ydi. Burilish faqat asr so'nggidagina ro'y berdi. XIX asrda O'rat Osiyo xonliklarida arxitektura inshootlari turlari yanada takomillashgan, ko'plab jamoat binolari va inshootlar (karvonsaroylar, ko'prik, sardoba, shaharlarda hammom, tim va boshqa savdo rastalari) qurila boshlangan, monumental binolarning tarxi, qiyofasiga o'zgartishlar kiritilgan. Buxoro shahri qalin va baland (10 metrgacha) devor bilan o'ralib, unda shahar darvozalari o'rnatilgan. Yirik binolarda xalq me'morligi an'analaridan foydalanilgan, monumental binolar shahar tashqarisida ham qurila boshlangan. Monumental arxitekturada, bir tomonidan avval ishlab chiqilgan kompozitsion sxemalar izidan borish, ikkinchi tomonidan esa maxalliy o'ziga xoslikning, deyish mumkinki mahalliy binolarni paydo bo'lishi ko'zga tashlanadi. Buning sababi- rasmiy memorlikka xalq arxitekturasi hamda dekorativ amaliy san'at shakllari va usullarining tasiridir. Arxitektura ansambllari

<sup>1</sup> Населенные пункты Бухарского эмирата. Конец XIX- нач. XX вв. //Материалы к исторической географии Средней Азии. – Ташкент: Университет. 1999. – С. 11.

me'morlarning yuksak xizmatlari bo'ldi. Bu ansambllar goxo o'n yillar mobaynida qurilar edi, biroq yangi inshoot qurilishida ustalar bazan binoning simmetrik qurilishiga tayangan holda, xuddi yaxshi o'ylangan kinokadrdek, tomoshabinga tasirchanlikning o'zgarib turishini xisobga olgan holda, ularni allaqachondan buyon mavjud qurilishlar bilan uzviy ravishda bog'laganlar.

Buxoro amirligida XIX asr o'rtalarida memorchilikda turar joylar arxitekturasida mahalliy uslublar shakllangan. XIX asrda monumental binolarning, ayniqsa ichki qismlarini koshin, tosh, ganch, yog'och o'ymakorligi bilan bezatilgan. Naqqoshlikda ayniqsa islamiy naqshi rivoj topgan. O'ymakorlikda turli uslublar shakllangan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiyadan arzon mahsulotlarni keltirilishi, mahalliy sanoat va badiiy hunarmandchilik rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. O'zbekiston hududini Rossiyaga qo'shib olinishi 1860 – 1880-yillar mahalliy memorchilikda rus uslublari ta'sirini kuchaytirgan<sup>1</sup>.

Bizning kunlargacha yetib kelgan XIX asr boshlaridagi qurilishlar orasida turar joy uylari aloxida qimmatga ega. Taassufki, yillar o'tgan sari ular kamayib bormoqda, chunki uylar uzoq vaqtga chidamaydigan materialardan tiklangan<sup>2</sup>.

XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarida Buxoro va Xiva me'morchiligidagi binolar konstruksiyalari yanada takomillashtirilgan. Jome' masjidlari saroy tipida serhasham qilib barpo etilgan, guzar-mahalla masjidlari qishlik va yozlik katta ayvonli qilib qurilgan. Bu davrda Buxoroda bunyod etilgan obidalardan biri Sitorai Mohi Xosa (forcha-yulduz oy makoni) – Buxorodan 4 km shimolda joylashgan mang'it sulolasiga vakillari tomonidan bunyod etilgan saroy-bog' Sitorai Mohi Xosa saroyi ikki qismidan, ya'ni eski va yangi saroy hamda g'isht to'shalgan 3 hovlidan iborat. Eski saroy Buxoro turar joylari ruhida barpo ctilgan bir-ikki qavatlari uylardan iborat. An'anaviy uch qismi kompleks bo'lib, undagi dastlabki binolar Nasrulloxon (1826 – 1860) va Muzaffarxon (1860 – 1885) hukmronligi davrida qurilgan. Abulahadxon (1885 – 1910) tomonidan esa 1892-yilda qurilishb

<sup>1</sup> Vaxitov M., Mirzayev Sh. Memorchilik tarixi. – T., 2010. – B. 103.

<sup>2</sup> Галина Анатолеъвна. Очик осмон остидаги музей. – Т., 1981. – Б.19.

yakunlanib, saroy va bog' barpo etiladi. Eski saroy bir qancha vaqt Rossiyada rus me'morlari ishi bilan tanishgan usta Hoji Hofiz boshliq Buxoro mc'morlari tomonidan qurilgan bo'lib, slut tufayli Eski saroy tarixida Yevropa me'morchiligining elementlarini ham kuzatish mumkin. Eski saroyning sharqida Amir Sayyid Olimxon hukmronligi (1910 – 1920) davrida Yangi saroy barpo ctilgan. Bir qavatli bo'lган ushbu saroy "T" shaklida qurilgan. Yangi saroy bir qator binolar-oqsaroy, oynavand ayvon, kutish xonasi, amirning qabulxonasi, haram, masjid, xazina, hayvonotxona va boshqa xo'jalik xonalaridan iborat.

Yangi saroy Yevropa va mahalliy an'anaviy me'morchiliginining aralashmasidan iborat bo'lib, ko'pgina xonalar rus muhandislari Sakovich va Margulislardan rahbarligida bunyod etilgan. Faqatgina 1912 – 1914-yillarda qurilgan qabulxona va oqsaroy binolari Buxoro ustalari tomonidan bunyod etilgan. Amir qabulxonasi dahlizi devorlari to'liq ganchli naqshlar bilan bezatilgan. Xonaning namoyonlaridagi guldon va gullar shakli usta Xasanjon tomonidan ishlangan. Qabulxonadan oqsaroy xonasiga o'tilib, ushbu xona ikki yil davomida mashhur mc'mor usta Shirin Murodov rahbarligida (25-30 kishi) qurilib pardozlangan. Oqsaroyning ko'zgularidan iborat devoriga sharqning jumjimdor nafis naqshlari jozibador gullari oppoq kulrang bilan ishlangan<sup>1</sup>.

Chor-Bakr ansambli va unda joylashgan inshootlar Chor Bakr majmuasi Buxoroning Romiton mavzeyida joylashgan bo'lib, XVI – XIX asrlarda shakllangan. Majmuaning barpo etilishi IX – X asrlarda yashab o'tgan mashhur to'rt shayx (chor bakr) nomi bilan bog'liq bo'lib, ularga hunnat yuzasidan 1559-yilda Buxoro xoni Abdullaxon II shayxlar qabristoni oldiga xonaqoh (8:1), masjid (8:2), madrasa (8:3) va katta bog'dan iborat me'moriy majmua bunyod ettiradi. Keyinchalik, majmua ro'parasida Haramsaroy tiklanadi. Yodgorlikning umumiyligi maydoni 40 hektar bo'lib, shundan 12 hektarini qabriston tashkil etadi. Haramsaroy maxsus oromgoh bo'lib. unda faqat xonning xos odamlari, ahli ayoli yashagan. Har hafta juma kuni Chor Bakr ziyoratgohiga kelgan xon ziyoratdan

---

<sup>1</sup> Yunusov M., Saidov M. O'zbekiston Arxitektura yodgorliklari tarixi. – T., 2011. – B.133.

so'ng xos Haramsaroyda dam olib, yana davlat ishlarini bajarishga kirishgan. Lekin keyinchalik, Haramsaroy binosi joyi va chorbog'lari yerli aholi tomonidan o'zlashtirilib, o'rniغا uy- joy qurilib ketgani uchun bizga faqat uning qoldiqlari yetib kelgan.

Xonaqoh gumbazli xona va peshtoqdan iborat. Peshtoq bezagida koshinkori naqshlar va oq ranglar bilan ko'k hoshiyada suls xatidagi yirik yozuvlar, ikki yon tomonida guldaстalar bor. Xonaqoh peshtoqining balandligi 20 metr, poydevori yer ostida bo'lib, 12 metrni tashkil etadi. Eni esa 2 metr. Gumbaz balandligi 22 metr, aylanasi 17 metr bo'lib, aylana yuzasida Kalimai Toyibha koshinkoriy bilan yozilgan, pastda esa rayxoniy rangda islomiy naqshlar berilgan. Peshtoq yuzasidagi yozuvlaming birida imoratning 1559 – 1563-yillarda bunyod etilganligi etilganligi qayd etilgan. Madrasa uch qavatli peshtoq hamda ko'plab hujralardan (8 ta ) iborat bo'lган. Madrasaning old qismini esa namozgoh tashkil etgan. Chor Bakr madrasasi Buxoro madrasalarining oliy toifasiga kiritilgan. Madrasa peshtoqi uch qavatli bo'lib uchinchi qavatida ham hujralar bor. Peshtoqning balandligi 20 metr. Hofiz Tanish Buxoriyning malumot berishicha peshtoq katibasida qurondan oyatlar bitilgan. Lekin u bizgacha yetib kelgan emas. Madrasa peshtoqi 1950 – 1971-yillarda tamirlangan. 1999-yilda esa Chor Bakr majmuasi, tamirlash jarayonida peshtoqni ham tiklash vazifasi qo'yiladi. Zero, 1999-yilgi tamirgacha peshtoqdan hech narsa qolmagan edi. Peshtoq saqlanib qolgan povdevoriga qarab ustalar tomonidan qayta tiklangan<sup>1</sup>.

Baland masjid – Buxoroning janubiy qismida joylashgan. Bu masjid XVI asr boshida Buxoroning boy guzarida qurilgan. Masjid xarsang toshlar ustiga qurilganligi uchun shunday nomni olgan. Bu bino guzar masjidining namunasi xisoblanadi. Masjid ikki qismdan iborat yozgi va qishki qism. U murabba tarixli, pishiq gishtdan qurilgan. Masjid naqshin shiftli ayvon bilan o'ralgan. Ayvonning o'zi esa yozgi masjid xisoblanadi. Masjidning qishki qismini o'rab turadigan ayvon qismlari yog'ochdan qilingan va XIX asrga taalluqli bo'lib, beton poydevor orqali

---

<sup>1</sup> Yunusov M., Saidov M. O'zbekiston arxitektura yodgorliklari tarixi. – T., 2011. – B. 136.

maxkamlangan. Ichkari tomonidagi devor va mexrob sinkor sopolchalar bilan bezatilgan va tilla suvi yuritilgan, devorlarga muqarnaslar ishlangan, nozik islimiylar naqshlar tushirilgan. Masjid xonaqoxi izorasiga olti burchakli tilla suvi yuritilgan ko'k sopol koshinlar terib chiqilgan. Memorlar baland masjid bezaklaridan namunalar ko'chirganlar. Xozirgi paytda masjidning yoshi 500 yildan oshgan. U YUNESKO butun jaxon merosi ro'yxatiga kiritilgan<sup>1</sup>.

XIX asrda Buxoro me'morchiligi va binokorligi gullab yashnagan. Shaharning bosh rejası o'zgargan. Shahar qayta qurilgan. Ana shu rivojlangan davrning noyob arxitektura yodgorliklaridan biri Masjidi Kalondir.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Mir Arab madrasasi yonida, Poyi Kalon ansambli tarkibida Amir Olimxon madrasasi ham bunyod etilgan. Uning peshtoqli darvozasidan ichkariga kiriladi. Madrasa ikki qavatli, to'rtburchak shaklidagi hujralar bilan o'rالgan. Katta xonasi gumbazli tom bilan yopilgan<sup>2</sup>.

Yuqorida qayd etilganidek, ansamblning shimoli-sharq tomonida Ko'kaldosh madrasasi barpo etilgan. Uni Buxoro amirining vaziri Qulbobo Ko'kaldosh qurdirgan. Bu madrasa Labi hovuz ansamblidagi eng katta imorat va Buxorodagi eng katta madrasa hisoblanadi.

Ko'kaldosh madrasasi ochiq maydonda, to'g'ri to'rtburchak shaklida barpo etilgan. Arxitektorlar madrasaning uzoqdan ko'zga tashlanishini nazarda tutib, ikki qavat balandligida qator ravqlar qurdirganlar. Umumlashtirib aytiladigan bo'lsa, Ko'kaldosh madrasasi o'zbek klassik me'morchiligidagi qadimiy an'analarni o'zida yaxshi aks ettirgan tarixiy inshoot hisoblanadi.

Katta hovuz va xonaqoh qurilgandan keyin Labi hovuz kompleksi shakllana boshlagan. Hovuzning burchaklari qirqilgan, u yirik tosh bloklardan barpo etilgan.

---

<sup>1</sup> Атакулова К. Ўзбекистон шаҳарлар ва афсоналар. – Т., 2014. – Б. 98.

<sup>2</sup> Vaxitov M., Mirzayev Sh Me'morchilik..... – B. 189.

Hovuz pastga qarab chuqurlashib va torayib boruvchi pog'onali (zinali) inshoot hisoblanadi. Hovuz qurilgandan keyin Nodir devonbegi madrasasi qurilgan<sup>3</sup>.

Ashtarkoniylar hukmronligi davridan boshlab davlatchilik asoslari zaiflasha boshladi. Siyosiy vaziyat qanday bo'lishidan qat'iy nazar bu davrda ham qurilish ishlari davom etgan. Buxoroda Abdulazizzon, Ubaydullaxon madrasalari, Boqimuhammadxon, Ubaydulloxon masjidlari, Subhonqulixon registonda qurdirgan xovuz va Buxorodagi kasalxona, Balxda Nazr Muhammadxon, Subhonqulixon madrasalari, Balx atrofidagi qator chorbog' va saroylar shular jumlasidandir<sup>1</sup>.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrda Buxoroda iqtisodiy va siyosiy jihatdan tushkunlik yuzaga kela borgan. Bu davrlarda qurilishlar davom etsa-da, biroq yaratilgan inshootlarning sifatlari badiiy va texnik jihatdan avvalgilarga nisbatan pasaygan.

Buxoroda yangi turdag'i inshootlar, shu jumladan Chor-Minor barpo etilgan. U o'zining to'rt ko'rakm gumbazi bilan boshqa obidalardan ajralib turadi.

Chor Minor madrasasini turkman Xalifa Niyozqul 1807-yilda qurdirgan. To'g'ri to'rburchakli hovli atrofida bir qavatli ustun ayvonli xonalar joylashtirilgan. Janubi-g'arb tomonidagi burchakda sinchli masjid qavatli bo'lib, pastki qavati madrasaga kirish uchun yo'lak vazifasini bajarsa, tepadagi ikkinchi qavat kutubxona bo'lgan.

Chor Minor sodda arxitekturasi hamda ajoyib kompozitsiyasi bilan XIX asr me'morchiligidagi original ko'rinishga egadir.

Bolohovuz masjidi XVIII – XX asrlarda barpo etilgan. XVIII asrda hovuz oldida tomonlar o'lchami 11,5 m ni tashkil etgan gumbazli masjid qurilgan. Uning ro'parasida XX asrda buxorolik usta Qurbon Yo'ldoshev baland ayvon soldirgan,

---

<sup>3</sup>Ўша асар, – В. 196.

<sup>1</sup> Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 272.

usta Shirin Murodov minora tiklagan. Nafis naqshlar ayvon shiftining avaylab saqlab kelinishini ta'minlagan. Ansambl o'zining badiiy nafosati bilan Registon maydonining tarkibiy qismiga aylangan.

Buxoro shahrining shimoliy tomonida Sitorai Mohi Xosa madaniy meros ob'yekti – amirlikning yozgi qarorgohi, saroyi barpo etilgan, Sitorai Mohi Xosa mang'itlar sulolasining saroyidir. Uning dastlabki imoratlari amir Nasrullo hukmronligi davri (1826 – 1860) da qurilgan. Biroq bu yerda saroy va xushmanzara bog' barpo etish amir Abdulahadxon hukmronligi davrida (1885 – 1910) boshlangan. Amir Olimxon hukmronligi davrida (1910 – 1920) yangi saroy tiklangan va shu davrdan boshlab saroy kompleksi yangi va eski saroyga ajratilgan.

Eski saroy uch hovlidan va ko'pgina xonalardan iborat ansamblidir. Bu yerdagi eng eski xona amir Muzaffarxon mehmonxonasi keng va baland zal, ikki tomonidagi boloxonali ayvonlar, yevropacha eshik va derazalar bilan ajralib turadi. Mehmonxonaning devoriy rasmlari va ranglarida motivlar uyg'unlashtirilgan.

Uch qismga bo'lingan kvadrat xonani tashkil etuvchi Abdulahadxon zali boshqacharoq ishlangan. Bir-biriga ro'para joylashtirilgan va bir xilda bezatilgan ikkita zal o'rtadagi baland supa orqali birlashtirilgan. Supaning g'arb tomonida taxt o'rnatilgan. Abdulahadxon va Muzaffarxon zallarining badiiy bezaklarida o'xshashlik tomonlari ham ko'p.

Eski Sitorai Mohi Xosaning sharq tomonida amir Olimxon hukmronligi davrida qurilgan bosh qarorgoh alohida me'moriy ahamiyatga ega. Unga koshin va rangli shisha bilan bezatilgan tantanavor peshtoq – muhtasham toqli darvoza orqali kiriladi. Bu kompleksni tiklashdan avval Buxoroning eng yaxshi ustalari Rossiyaga rus me'morlarining tajribasini o'rganish uchun yuborilgan. Shundan keyin Xoja Hofiz rahbarligidagi buxorolik ustalar kuchi bilan hovlinig janub tomonida ansamblning birinchi binosini tiklashga kirishgan. Qurilish rus injelerlarinig nazoratida bo'lган.

Tarixiy yodgorlik obyektlari, ulardagи arxitekturaviy obidalar doim xalq e'zozidadir. Buxorolik hunarmandlar me'moriy yodgorliklarni o'z san'at asarlarida ifoda etib kelmoqdalar.

XVII asrga kelib Buxoro tarixiy shahar sifatida, asosan shakllanib bo'ldi. Shayboniylar sulolasи hukumronligi davrida Buxoro shahristoni kengaytirilib, ark uning ichida qolib ketgan. Abdullaxon shahar devorlari, darvozalari va fasllarni qayta qurdirgan<sup>1</sup>. XVI asrda Joybor shayxlariga tegishli bo'lган shaharning janubig'arbidagi hudud ham qo'rg'on devor bilan o'ralib, shahar tarkibiga kiritiladi. Bu bilan shaharning so'nggi, eng kengaygan holatdagi ko'rinishini oldi. Bu davrda shaharda o'n bir darvoza bo'lib, ulardan biri – Shayx Jalol darvozasi nisbatan yaxshi saqlanib qolgan. Shahar tarxida uning oldingi tizimi o'z izini qoldirgan. Buxoroning tarixiy qiyofasini ko'p jihatidan bir qancha shahar ichidagi va tashqarisidagi majmualar belgilaydi.

Buxoro markazi yaxlit, ulkan majmua ko'rinishiga ega. U asosan, ilk o'rta asrlardagi shahristonning g'arbiy va janubiy ko'chalarini egallagan. Markaz g'arb tarafidan Poyi Kalon majmuasidan boshlangan. Toqi zargaron chorsusi shahristonning markazini ifodalaydi. Undan sharqda, ko'chaning ikki tarafidan Ulug'bek va Abdulazizzon madrasalari o'rin olgan. Zargarlar chorsusining janubida Abdullaxon timi joylashgan. XX asr boshlarida bu yerlarda karvonsaroylar va do'konlar bir-birlariga tutashib, zich turishgan edi. Ular bizgacha yetib kelmagan. Shahristonni ilk o'rta asrlardagi darvoza, keyinchalik darvoza o'rnida hosil bo'lган nursimon ko'chalar tugunini Toqi telpakfurushon mustahkamlaydi.

Zargarlar chorsusi chorrahani shaharsozlik jihatidan mustahkamlash masalasini hal etgan bo'lsa, Telpakfurushlar toqisida ancha murakkab muammo - olti ko'cha tarqatadigan bino barpo etilgan. Telpakfurushlar toqidan shimolda Sarrofon hammomi mavjud. Uning tarxida murakkab shaharsozlik holati aks etgan.

---

<sup>1</sup> Аҳмедов М. Қ. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи.... – Б. 63.

Shaharning markazi tarkibidagi majmualardan tashqari o'rta asrlarda Buxoro ichida Labi hovuz va Qo'sh madrasa majmualari ham shakllangan. Labi hovuz majmuasida sakkiz qirralik hovuz atrofida Ko'kaldosh madrasasi va qo'sh tizimida xonaqoh va madrasa joylashgan.

Buxoroning XVI asrda shakllangan holati XVIII – XIX asrlarda ham saqlanib qoldi. Bu yerdagi o'zgarish asosan qurilmalarning zichlanishi hisobiga bo'lган. Shaharning qo'rg'on devori ichidagi hududi o'sha davrda, XVI asrda vujudga kelganicha qolgan. Buxoroning markazi shaharning katta qismini egallagan edi. Bir-biriga tutashib ketgan qadimgi monumental hamda keyinroq vujudga kelgan madrasa, masjid, savdo binolari, karvonsaroy, do'kon va boshqa jamoat binolaridan, ko'cha va maydonlardan tashkil topgan. Binolarning katta-kichikligi, shakl-shamoyili bir-biriga mos kelib, uyg'un kompozitsion yaxlitlikka ega bo'lган. Hozirgi holatda markazning anchagina imoratlari, ayniqsa, do'kon va karvonsaroy kabi binolarning buzilishi natijasida avvalgi yaxlitligi yo'qolgan. Markazdagi asosiy ko'chalarning chorrahalar gumbazli timlar bilan ajratilgan. Shahardagi ja'mi to'rtta timdan uchtasi – Sarrafon, Zargaron, Telpakfurushon toqlari saqlangan. Ko'chalarning yo'nalishi uzоq o't mish mobaynida shakllangan. Markazdagi Sarrafon hammomi bunga yaxshi misol bo'la oladi. Umuman yer tanqisligi shahar uchun xarakterlidir. Shu sababdan ham shahar ichida daraxtlar oz edi. Oddiy ko'chalardan arava o'ta boshlaganda aravakash ko'cha boshidan turib qarshidan boshqa arava kirmasin uchun ovoz bilan darak bergen.

1920- yil avgust oyi oxirlarida Buxoro amirligini tuigatish maqsadida poytaxt Buxoroga xujum qilgan sho'rolar qo'shini shaharning me'moriy yodgorliklariga jiddiy zarar etkzgan. Shaharni qamal etishning uchinchi kuni artilleriya xujumi tufayli shaharda yong'in boshlanib, Ark, Machiti Kalon atrofidagi savdo timlari rastalari yonadi, aholi sarosimaga tushadi, ko'chalar o'liklarga to'lib ketadi<sup>1</sup>. Bu ham yetmagandek, osmondan turib 11 ta samolyot

---

<sup>1</sup> Рашидов Ў. Ж. Қаршилик харакати: Ҳамма курашларни камрайди. // Фан ва турмуш. – Тошкент, - 1994. – №2. –Б. 18-19.

shaharni bombardimon qiladi. Kogon yaqinidagi aerodromdan Buxoro uzra parvoz qilgan aeroplanlar aholi ko'ngliga dahshat soldi. Bular asosan birinchi jahon urushidan avval Angliya, Frantsiya, Italiyada ishlab chiqilgan "N'yuter", "Farsal", "Vuazel" nomli eski samolyotlar edi. XX asr texnikasining kuch-qudratini ko'rmagan, xali o'rta asrchilik urf-odati bilan yashayottan buxoroliklar uchun bunday avia bombardimon bamisoli ofat edi. Frunze buyrug'i bilan Buxoroni bombardimon qilgan uchuvchilardan biri Foukes shunday xikoya qiladi: "...Biz Buxoroni bombardimon qildik. Ayniqsa, mashhur "o'lim minorasi"ga tushgan bomba garchan mohiyatan bir minoraning mo'ljalga olinishi biz uchun mutloq foydasiz bo'lsa-da, bizga alohida zavq-shavq bag'ishladi"<sup>1</sup>. Buxoroni shturm qilinishi natijasida 34 ta guzar, 3 mingdan ortiq do'kon, 20 ta saroy, 29 ta masjid kuyub kul bo'lgan. Arki Oliydagi 300 ta imorat to'p va bombalar zarbidan xarob bo'ldi, 2 mingdan ortiq Buxoro askarlari xalok bo'ldi<sup>2</sup>.

## I.2. Buxoro amirligida xattotlik va kitobat san'ati

O'zbek xalqining ko'p ming yillik tarixga ega bo'lgan madaniy merosida xattotlik va kitobat san'ati alohida o'rinnegallaydi. Arablar istilosidan so'ng O'rta Osiyoga islom dini bilan bir vaqtda kirib kelgan arab yozushi qisqa fursatda rasmiy yozuvga aylantirilishi natijasida arab alifbosini estetik zavq beruvchi san'at asari darajasiga ko'tarildi. Bu yozuv namunalarida yozish xattotlik (kalligrafiya) nomi bilan keng shuhrat qozongan. Mazkur soha tobora keng rivojlanib bordi. Katta hunar va san'at hisoblangan bu soha egalari tarixda xattot yoki kotib nomi bilan mashhur bo'lib, o'z mahoratlarini asrlar davomida takomillashtirib bordilar.

Xattotlik san'ati islom dini va ilm fan markazlaridan biri bo'lgan Buxoroda ham keng rivojlangan bo'lib ko'p asrlik an'ana va tajribaga ega edi. Davlat va xo'jalik ishlariga oid hujjatlar, ilmiy-badiiy asarlarning barchasi arab yozuvida

<sup>1</sup> Хошимов Ў. Қорга ёзиб, офтобда куритилган варакалар. // Мустақиллик – бу хуқук. – Тошкент, 1997. – Б. 26.

<sup>2</sup> Вохидов Ш. "Тарихи нофей" – Бухоро амирлига тарихига оид муҳим маңба. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, – 1997. – №9. – Б. 10-11.

bitilib, ularni chiroyli yozish, qayta ko‘chirish maxsus tayyorgarlikni talab qilar edi. Buxoro amirligida ijod qilgan ijodkorlar ham xattotlik sirlarini yaxshi egallaganlar. Amirlikda xattotlikni o‘ziga kasb qilgan tajribali xattotlar etishib chiqqan bo‘lib, ular bu soxada o‘zlarining ilmiy maktablariga asos solganlar. Xususan, Samarqand va Buxoroda xattotlik maktablari mavjud edi. Xattotlar faqatgina kitoblar yozish va kitoblarni ko‘chirish bilangina shug‘ullanmay, ayni vaqtda me’morchilik obidalari va turli binolarning peshtoqlariga va minoralarga ham turli yozuvlar (Qur’on oyatlari, hadislar, hikmatli so‘zlar) ni chiroyli naqshlar bilan tarzida bitish bilan ham shug‘ullanganlar.

Biz Buxoro xattotlik maktabi vakillarining faoliyatini ikki davrga ajratib o‘rganishni lozim topdik. XIX asrgacha bo‘lgan davr va XIX-XX asr boshlari. XIX asrdan boshlab xattotlik san’atining nasta’liq xati takomillashadi. Bu davrda Buxoroda va boshka hududlarda faoliyat yuritgan xattotlar ziyoli kishilar bo‘libgina qolmay, ayni paytda ularning aksariyati shaxsiy kutubxonalariga ham ega edi.

XIX-XX asrlarda Buxoro xattotlik maktabining namoyandalari hakida gap borganda, albatta ularning usullariga qarab turkumlash muhimdir. Buxoro xattotlari o‘z ijodlarida turli xat usullaridan foydalanishgan. Ayniqsa, Buxoro xattotlik maktabi vakillarida nastaliq xatini qo‘llash keng o‘rin tutgan. SHu bilan birga, nash usuli va har ikki usulda kitob ko‘chiruvchi xattotlar bo‘lgan. Buxoro tarixiga aloqador manbalarda XIX – XX asr boshlarida Buxoroda yashab ijod qilgan 104 nafar xattotlarning nomlari keltirib o‘tilgan. Ulardan 14 tasi nash ham nastaliqda, 26 tasi nastaliqda, 5 nafari faqat nashda kitob ko‘chirganlar. Qolganlari kitob ko‘chirish bilan birga ustozlik qilishgan, madrasalarda ta’lim berishgan. Hattoki ular orasida kitobat san’ati bilan shug‘ullanuvchilari ham bo‘lgan. SHulardan nastaliq va nasx xatlarida kitob ko‘chiruvchilardan: Muhammad YUsuf Maxdum CHappanavis Atulloxo‘ja o‘g‘li, SHahobiddin Maxdum Foziljon o‘g‘li, Nazrulloh Lutfiy, Hoji Nematulloh, Qori Ahmad Kotib Buxoriy, Maqsud Xo‘ja, Mirzo Abdulkarim, Mirzo Qamarjon, Hoji Abdusattor, Mirzo Abdulloh Kotib,

Mirzo Rahmatulloh, Mirzo Sa'dullohiy Buxoriy, Mir Fayzulloh va Mir Rahmatulloh, Abdullohbek Kotib va boshqalardir. Ulardan Muhammad YUsuf Maxdum CHappanavis Atulloxo‘ja o‘g‘li xatni chap qo‘li bilan yozgan. SHuning uchun Muhammad YUsuf Maxdumni Buxoroda «Maxdumi CHapnavis» deb atashgan. Nasx va nastaliqda juda go‘zal yozgan. Maxdum CHapnavis 200 ga yaqin qo‘lyozmalarini ko‘chirgan. Uning «Jomi’ ul-fotovo» nomli to‘plami mavjud. U 1810 yilda vafot etgan. SHahobiddin Maxdum Foziljon o‘g‘li esa Buxoroning nastaliq, nasx xatlarida yozuvchi nomdor kotiblaridan bo‘lib, juda ko‘p qo‘lyozmalar esdalik qoldirgan. U 1800 yillarda qo‘lyozma ko‘chirishda shuhrat qozongan. Uning ko‘chirgan kitoblarining soni 100 ga boradi. Nazrulloh Lutfiy Muhammad Amin kotibning shogirdi bo‘lib, xat ta’limida Hoji Mir Isoga taqlid qiluvchi fozil kishi bo‘lgan. Nasta’liq, nasx xatlarini yaxshi yozadigan xattotlardan hisoblangan. Qori Ahmad Kotib Buxoriy nastaliq xatida, ayniqsa, nasx xatida yozadigan mashhur xattotlardan biri edi. Uning ko‘chirgan kitoblari 160 ga etgan. Bu kitoblarga o‘z qo‘li bilan jadval tortgan. U “Qur’oni karim”ni 400 Buxoro tillasiga, “Daloil ul-xayrot”ni 160 tangaga, “5 sura”ni 100 tangaga, sura va qasidalarni 160 tangadan ko‘chirgan. Umri davomida mazkur kotib 40 nusxa Qur’on ko‘chirgan<sup>1</sup>.

Mir Fayzulloh va Mir Rahmatulloh – bu ikki aka-uka Qori Ahmad kotib Buxoriyning shogirdlaridan bo‘lib, o‘z davrining mahoratlari xattotlaridan bo‘lgan. Mir Fayzulloh nasx xatida Mir Rahmatullohdan yaxshiroq, xatining ravishlari ustozи Abdullobek xatiga ko‘proq o‘xshar edi. Biroq nasta’liq xatini go‘zal yoza olmaydi der edilar. Mir Rahmatulloh nasta’liq xatini ortiq darajada chiroyli, haddan tashqari ziynatlar bilan yozar edi. Rahmatulloh 1910 yilda Buxorodagi o‘qituvchilarga ta’lim va tarbiya husnixat muallimi bo‘lib ham xizmat qilgan.

Abdullohbek Kotib YAkkabog‘ bekligidan edi. Amir Muzaffar YAkkabog‘ni o‘z tasarrufiga olgan vaqtida uning akasi Abdurahmonbek bilan

---

<sup>1</sup> Вохидов Ш., Чориев З. Садри Зия и его библиотека (Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века). Ташкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 87-88.

birga Buxoroga olib kelgan. Abdurahmonbek qatl qilinib, Abdullobek ozodlikdan mahrum etiladi. U o‘n yil qamoqqa o‘tiradi va shu vaqt mobaynida mustaqil xat mashq qilib, nasx xatida Mir Ubayd, nasta’liqda Mir Aliga tenglashadi. Abdullobek 1914 yilda olamdan o‘tgan<sup>1</sup>.

Quyida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligida faoliyat ko‘rsatib, nom qozongan xattotlar haqida ma’lumot beriladi:

Sayidnazar Labi Obiy e’tiborli kotiblardan bo‘lib, xatni chiroyli san’at bilan yozishda Sayidnazar Nasafiyning iste’dodi ko‘proqdir. Nastaliqni husnixat qoidasiga rioya qilib yozardi. SHuningdek to‘g‘ri va xatosiz yozadigan xattotlardan edi. U “Xatosiz ko‘chiradigan kotib” deb shuhrat qozongan. Ko‘chirgan qo‘lyozmalarining soni 56 ta bo‘lgan<sup>2</sup>.

Muhammad Sodiq Marviy – marvlik bo‘lib, Buxoroda tahlil olgan. Nastaliq xatida g‘oyat nafis yozuvchi xattotlardan bo‘lgan. “Al-lug‘ati Navoiy”, “Lug‘ati Abushqa”, “Al-lug‘at an-Navoiya” va “Al-istishhoda ul-chig‘atoysiya” kabi ko‘chirilgan qo‘lyozmalari ma’lum.

Siddiqjon Ko‘ki Ishtixoniy Buxoriy. U ham amirlikdagi nomdor xattotlardan bo‘lgan. Uning xati nihoyatda nafis bo‘lish bilan birga, hech qaysi xattotning xatiga o‘xshamagan. U asosan nastaliq xatida yozgan va bu yozuvda teengsiz sanalgan. U faoliyati mobaynida 200 ga yaqin qo‘lyozma ko‘chirgan.

Ahmad Donish – buyuk mutaffakir, iste’dodli yozuvchi, shoir, astronom va ajoyib xattot, lavvoj ham muzahhib (zarhal beruvchi) ko‘chirgan qo‘lyozmalariga o‘zi zarhal berib, sarlavhalar, miniatyuralar ishlagan. Ahmad Donishning faoliyati va ijodi haqida Z.Rajabovning “Maorifparvar Ahmad Donish” asarida qimmatli ma’lumotlar keltiriladi. Ahmad Donish tomonidan ko‘chirilgan va shaxsan o‘zi tomonidan yozilgan asarlar quyidagicha:

1. “Me’yor ut-tadayyun” (1893, SHI. – № 2776).
2. “Me’yor ut-tadayyun” (1893, SHI. – 2187).
3. “Manozir al-kavokib” (1865, SHI. – № 2941).
- 4.

<sup>1</sup> Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века. Ташкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 34-35

<sup>2</sup> Ўша жойда.

“Manozir al-kavokib” (1865, SHI. – № 459). 5. “Manozir al-kavokib” (1865, SHI. – № 2144). 6. “Jadvali soat” (1876, SHI. – № 5095). 7. “Majmuai rasoil” (1876, SHI. – № 2247). 8. “Bayozi Mansur” (1876, SHI. – № 2279). 9. “Taodili xamsai muahayyira” (1883, Sank-Peterburg. – № 2362/1.). 10. “Navodir ul-vaqoe”. “Mang‘it amirlarining tarixi” (1883, Buxoro. № 1987). 11. “Navodir ul-vaqoe” (1882, Buxoro, 2095). 12. “Taqvimi soli asb” (1881, Buxoro 595). 13. “Risolai a’moli kura” (1881, Buxoro. – № 2274)<sup>1</sup>.

Mirzoiy Dabiriylar ham Buxoro amirligidagi mashhur xattotlardan biri bo‘lib, u yoshligidan xat bitishga va she’r yozishga havasi baland bo‘lgani tufayli xattot hamda shoir bo‘lib etishgan. Turli yozuvlarda ayniqsa, nastaliq xatida nihoyatda yaxshi va chiroyli yozgan. Ayni vaqtda u o‘quvchilarga xatdan ta’lim berish bilan ham shug‘ullangan.

SHahobiddin Maxdum ibn Foziljon mudarris muftiy “xatti jaliy”da kitobatda nastaliq xati bilan nihoyat darajada chiroyli yozuv sohibi bo‘lgan.

Mirzo Qori Olim ta’limiy nastaliq xatida mohir kotib bo‘lib, Muhammad SHarif Sadr Ziyoning tarbiyasini olgan fozil shogirdlaridan bo‘lgan.

Abdulloh Munshiy esa kam uchraydigan, tirnoq bilan qog‘ozni bo‘rttirib yoziladigan “xatti noxun”ni yaxshi yozardi. Nastaliq xatidan, she’r, muammo va tarix fanlaridan xabardor edi.

Rabi’ Maxdum nastaliq xatida Abduljabbor Urgutiya ergashuvchilardan edi. Keyinchalik esa Mavlaviy Soqiyya taqlid qilib kitoblar ko‘chirgan. Bu borada ancha dovrug‘ qozongan. Maxdum xatining Mavlaviy Soqiyy xatidan farqi bo‘lmagan. Rabi’ Maxdum Buxoroning Devonbegi madrasasida mudarrislik ham qilgan, ayni vaqtda xattotlik va kitobat ta’limi bilan shug‘ullangan, bu borada ko‘p shogirdlari bor edi<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Аҳмад Доңиш. Наводир ул-вақое. – Тошкент: 1978. – Б. 12.

<sup>2</sup> Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века. Ташкент: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 36-37.

Quyidagi kotiblar nasx xatining ustalari sanalgan: Ibrohim qori Qarshigiy Qo‘rg‘onchagiy va ukasi Ishoq, Muhammad Amin Qori, Qori Abdurahim, Ibrohimxon va Mulla Ochildi Kotiblar. Ulardan Ibrohim qori Qarshigiy Qo‘rg‘onchagiy va ukasi Ishoq xattotlikda nom chiqarganlar. Ayniqsa yo‘g‘on va ingichka qalamlarda xushxatlikda bir-birlaridan qolishmaganlar. SHe’r va tahrirda ham mashhur, Ibrohim ortiqroq bo‘lib, Ishoqning esa xatda nomi yuqoridir. Nasx xati bilan ko‘chirgan kitoblari barchaga yoqimlidir. Qori Abd ur-Rahim Buxoroning Jondor tumanidan bo‘lib, nasx xati ta’limida juda ko‘p shogirdlar tarbiyalagan. Ibrohimxon nasx xatini nihoyat go‘zal yozgan, xatosiz ko‘chirgan, ikkinchi Abdullabek deyishga loyiq edi. SHe’r va inshoda, tahrirda mahoratlri, kuchli edi. Ibrohimxon pokiza mashrabli, ochiq yuzli, go‘zal ahloqli Buxoro yoshlaridan bo‘lgan. Mulla Ochildi Kotib mashhur ustod Mir Ubayd Buxoriyning ta’limi bilan nasx xatini so‘ng darajada zebo yozuvchi xattotlardan bo‘lgan. 1900 yilda Muhammad ibn Sulaymon Jazuliyning «Daloil ul-xayrot» asarini nihoyatda nafis ko‘chirgan. Qo‘lyozma, lavhali, zarhal bilan jadvallangan.

Buxoro amirligida hattotlik san’ati bo‘yicha ko‘pgina shogirdlar tayyorlagan xattot ustozlar ko‘pchilikni tashkil etgan. Ulardan, Mavlono Masjidiy Mulla Mansur Badaxshoni, Muxtor Maxdum qozi Naimjon Maxdumning o‘g‘li, Abd ul-Halim Maxdum SHihob ad-din Maxdumning ukasi, Muhammad Rizo Namadiy, Mirzo Kichkina, Mirza Foxir, Mirzo Sodiq Munshiy, Mavlaviy Inoyatulloh Kotib, Qarshilik Sayidnazar Nasafiy, Mavlaviy Abdullo va Mavlaviy Rahmatulloh Mavlaviy Rahmatullohning o‘g‘li “Mavlaviy Jalliy”, Fozil Devona, Qorabek shikasta, Muhammad Husayn Badaxshiy, SHahrisabzlik Ibrohim Devona SHahrisabziy, Bobobek Ishtabir, Mirzo Abduvahhob Labi hovuzi, Imomiddin SHahrizabziy, Siddiqjon Kufiy Qo‘ydaraktiy, Abdulhamid Maxdum va Abdulmo‘min Maxdumlar, Mir Ikrom Buxoriy, Mir Siddiq Hashmat, Idris Maxdum Buxoriy Nabira Xo‘ja o‘g‘li, Idris Maxdum Buxoriy Nabira Xo‘ja o‘g‘li, Mirzo Badi’ Maxdum Buxoriy, Mirzo Abdulvohid «Munzim», Mahdiyxon Abdulqodir, Inoyat Mahdum, Inoyatulloh qozi, Mirzo Ahmad Kotib Buxoriy

Mirzo Hidoyatilloh o‘g‘li, Mirzo YUnus Kitobiy, Muhammad SHarif Sadri Ziyo va boshqalar xattotlik san’atida nom qozonish bilan birga o‘z maktablariga asos solganlar<sup>1</sup>.

Ulardan Mavlono Masjidiy Mulla Mansur Badaxshoniyning o‘g‘li, Masjidiy nomdor xattolardan bo‘lib, qo‘lyozma kitoblari va yozgan tahrirlarini Buxoroda dastur sifatida foydalanganlar. Tahrir qilgan kitoblari ishonarli va e’tiborli bo‘lgan. U 1812 yili Buxoroda vafot etgan<sup>2</sup>. Muxtor Maxdum qozi Naimjon Maxdumning o‘g‘li, nastaliq xati bilan kitob yozishda, arabiyl, forsiy qo‘lyozmalarni chiroyli yozishda birinchilardan bo‘lgan.

Mashhur xattolardan biri Muhammad Rizo Namadiy ko‘chirgan kitoblariga va she’rlariga Ali Rizo, Muhammad Rizo deb imzo qo‘yar edi. Ko‘pincha, qora mashq yo‘li bilan qo‘lining kuchliligidan komil darajada go‘zal yozgan. Buxoroda Registon binosining peshtoqidagi Bolohovuz tarixini jali qalam bilan yozgan xattot Namadiy bo‘lganligi manbalarda qayd etilgan.

Mirzo Sodiq Munshiy Buxoroning Jondor tumanidan bo‘lib, XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asr boshlarida yashagan. «Sodiq» taxallusi bilan shuhrat topgan. SHoir bo‘lish bilan birga mohir xattot ham bo‘lgan. Sodiq insho va tahrir ilmida mahoratl bo‘lgan. Mirzo Sodiq Buxoro amiri SHohmurod (1785-1800) xizmatida bo‘lgan. Amir SHohmurod vafotidan so‘ng Amir Haydar saroyida munshiylik bilan shug‘ullangan. Amir Haydar uni arzimagan sabab bilan saroydan haydaydi, va u mustaqil ravishda xattotlik bilan shug‘ullana boshlagan. Mirzo Sodiq Munshiydan bizgacha “Dahmai shohon”, “Qazovu qadar”, “Oshiq shudani darvish ba duxtare”, “Raf’i tumani Ohugir va Xayrobod” kabi jami 5 ming baytdan iborat asarlari etib kelgan<sup>3</sup>.

Mavlaviy Inoyatulloh Kotib Buxoroda shuhrat qozongan bilimli, fozil inson bo‘lib, ulug‘ martabaga ega bo‘lgan. Kitobat san’atida o‘ziga xos bir usulga

<sup>1</sup> Муҳаммад Шарифжон Садр-и Зиё. Рисолаи хаттотон. (Нашрга тайёрловчи Ш.Воҳидов) – Т.: “Университет”, 2004. – Б. 256.

<sup>2</sup> Муҳаммад Шарифжон Садр-и Зиё. Рисолаи хаттотон. – Б. 145.

<sup>3</sup> Сайдқулов Т. Ўзбекистон тарихининг тарихшунослигидан лавхалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – Б.203-204.

ega bo‘lgan. Inoyatullohning xatiga qaraganda kishi ko‘ziga nur, ko‘ngliga shodlik baxsh etgan. Hayoti mobaynida u 150 ta qo‘lyozma kitob ko‘chirgan.

Qarshilik Sayidnazar Nasafiy nomi bilan Buxoro amirligida ikkita xattot o‘tgan. Biri qarshilik Sayidnazar, ikkinchisi Sayidnazar Labi Obiydir. Ular tomonidan ko‘chirilgan kitoblarining soni 300 dan ortiq bo‘lgan. Xattotlar o‘rtasida biror narsada shubha bo‘lsa Sayidnazar Nasafiyning kitobatiga taqqoslab, tuzatib olganlar. Mavlaviy Abdullo va Mavlaviy Rahmatullohlar esa Avaz Badal kotib Balxiyning o‘g‘illari bo‘lgan. Bu ikki kotib Buxoroda e’tibor qozongan. Har birlarining ko‘chirgan kitobatlarining soni ikki yuzdan uch yuzgacha etgan. Bularning otasi Avaz Badal tomonidan ko‘chirilgan kitobatlari 200-300 qo‘lyozmadan kam bo‘lmagan<sup>1</sup>.

Fozil Devona Buxorodagi Mozori SHarif darvozasining tashqarisidagi “Gulzor” xiyobonida qalandarona hayot kechirgan, forsiy tildagi kitoblarni ko‘chiradigan kuchli xattotlardan bo‘lgan. U asosan Mirzo Bedil asarlarini kitobat qilish bilan shug‘ullangan. U faoliyati mobaynida 500 juzga yaqin kitob ko‘chirgan. Muhammad SHarifjon Sadri Ziyo o‘zining asarlarida Fozil Devona nomi bilan bog‘liq mana bir voqeani bayon qiladi: Amir Haydar davrida bir hindistonlik savdogar Buxoroga o‘zi bilan Bedilning “Kulliyot”i va “Nukot” nomli asarining nusxasini olib keladi. Bedil ixlosmandlari shu kitoblarni sotib olmoqchi bo‘lganda hind savdogari kitoblar sotilmasilagini, biroq ko‘chirish uchun mazkur nusxani berishi mumkinligi aytadi. Bu voqeadan amir Haydar ham xabardor bo‘lib kitob muxlisi sifatida Bedil asarlariga xaridor bo‘ladi. Savdogar kitobni sotmasilagini bilgach, undan nusxa ko‘chirish uchun xattotlarga murojaat qiladi. Savdogar esa nusxa ko‘chirish uchun faqatgina qirq kun muhlat borligini, qirq kundan so‘ng qaytib ketishi zarurligini aytadi. Buxorodagi birorta kotib shu muddat davomida kitobdan nusxa ko‘chira olmasilagini bilib, bu ishga qo‘l urmaydi. Amir Haydar “kim qirq kun ichida Bedil asaridan nusxa ko‘chirib bersa unga ming tillo tanga ashrafiy mukofot tarzida berishi”ni e’lon qiladi. Fozil

---

<sup>1</sup> Мухаммад Шарифжон Садр-и Зиё. Рисолаи хаттотон. – Б. 258.

Devona xattot shu shartga ko‘nib, kitob nusxasini saroydan olib Qalandarxonaga keladi. Qirq kundan so‘ng odamlar uning uyidan saroygacha bo‘lgan yo‘lda xattotni kutib turadilar. O‘sanda Fozil Devona otta uyidan chiqib, otiga ortilgan xurjunda ikkita nusxa kitob va qo‘lida yana bir nusxa kitob bilan saroya kirib keladi. U aytilgan muddatda Mirzo Bedil asarlarini to‘la va mukammal tarzda ko‘chirib ulgurgan edi. Amir Xaydar o‘z va’dasida turib, xattotni aytilgan mablag‘ bilan taqdirlaydi. Fozil Devona olgan mablag‘iga (mukofot 3 kilo 600 gramm toza tilloga teng edi) Gulzor darvozasi oldida bir madrasa bino qildirgan, qolgan mablag‘ni Qalandarxonaga sarf etgan<sup>1</sup>. Xattot Fozil Devona tomonidan ko‘chirilgan bu kitob nusxalari bugungi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti xazinasida saqlanadi.

Mashhur xattotlardan Bobobek Ishtabir Buxoroda madrasada talabalarga ta’lim bergen. Ayni vaqtda xattotlik bilan ham mashg‘ul bo‘lib, bu borada juda mashhur bo‘lgan va o‘zidan ko‘plab shogirdlar chiqargan. Domla Bobobek Ishtabirning shogirdlaridan bo‘lgan atoqli xattotlar quyidagilardir: Abdurahmon Tamanno, Subhonquli, Umarxo‘ja, Mir Ma’sum, Olamiyon, Nasriddin CHilfazl, Mir Siroj otaliq, Abdulqodirxo‘ja Pishakboz, Abdulg‘affor Sadreddin Maxsum Xo‘jandiy, Domla Sayid Kalobodiy.

Uning shogirdlaridan biri Sarimsoq Jizzaxiy kotib bir muddat amir Haydarning kitobnavisi bo‘lgan va keyinchalik Qo‘qon xoni Umarxon (1810-1822) xizmatida bo‘lgan. Umarxon va uning vazirlari u ko‘chirgan 1 qit’ani 14 tillordan sotib olishgan. Keyinchalik Umarxonidan ruxsat olib vatani Jizzaxga qaytayotganida, dushmanlari mol-mulkini talon-toroj qilib, ko‘ziga mil tortib ko‘r qilganlar<sup>2</sup>.

XX asrning boshlariga kelib ham Buxoro amirligida xattotlik va kitobat san’ati bilan shug‘ullanish davom ettirildi. Bu davrda Mirzo Ahmad Kotib Buxoriy Mirzo Hidoyatilloh o‘g‘li Buxoroning xushxat yozuvchi kotiblaridan bo‘lib, 1905 yilda Mirzo Muhammad SHarif buyrug‘i bilan Muhammad Ashraf Siddiqiyning

<sup>1</sup> Мухаммад Шарифжон Садр-и Зиё. Мухаммад Шарифжон Садр-и Зиё. Рисолаи хаттотон. – Б. 272.

<sup>2</sup> Ўша жойда.

“Afzal at-tazkor fi zikri shuaroiy ash’or” kitobini g‘oyat chiroylilastaliq xati bilan ko‘chirgan. O‘sha vaqtarda Sadriddin Ayniy Buxoro madrasasida dars berar edi. Bu qo‘lyozmaning kitobati tugagach, qo‘lyozma Sadriddin Ayniyga ko‘rsatilgan.

“Risolai xattoton” kitobining muallifi Muhammad SHarif Sadri Ziyo 1867 yilda Buxoroning Ziyouuddin qishlog‘ida tug‘ilgan. SHuning uchun ham otini “Ziyouuddin” deb ataganlar. Keyinchalik SHarif nomi bilan shuhrat topib, o‘z tahallusini Ziyo deb tanlagan. Muhammad SHarif qozi Abdushukurning o‘g‘li, shoir, musiqiyshunos, nomdor xattotlardandir. 1921 yilda Buxoroda uchta eng yirik kutubxona borligi aniqlangan. Ulardan biri Burhoniddin Sadr qozi kalon kitobxonasi, ikkinchisi Siddiqxon Hashmat kitobxonasi. Uchinchisi Muhammad SHarif Ziyo kutubxonasi. Bu ilmiy xazinani o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va foydalangan Sadriddin Ayniy o‘z esdaliklarida “SHarif Muhammad kutubxonasi Buxorodagi eng yaxshi va boy shaxsiy kutubxonalarining biridir” - deb yozgan edi<sup>1</sup>.

Muhammad SHarif Ziyo XIX asr oxiri va XX asr boshida Buxoroda yashagan eng ilmli va ma’lumotli kishilardan bo‘lgan. U Buxoroning adabiy, madaniy va siyosiy ahvoliga oid qimmatli ma’lumotlar beruvchi ilmiy asarlar yaratgan. Ziyo kutubxonasida saqlangan qo‘lyozmalarning 300 ga yaqini hozir O‘z FA SHarqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanmoqda. Ulardan bir qanchasi nodir qo‘lyozmalardir. Masalan, O‘rta Osiyo tarixi bo‘yicha qimmatli va muhim manba hisoblangan Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriyning “SHarafnomai SHohiy” yoki “Abdullanoma” asarining qo‘lyozmasi, mashhur Abu Ali ibn Sinoning “Majmuai rasolai hukamo” qo‘lyozmasi, Abdurahmon Jomiyning bezaklar bilan ko‘chirilgan “Haft avrang” (“Etti taxt”) qo‘lyozmasi, ulug‘ shoir Alisher Navoiyga kelgan maktublar to‘plami “Majmuai murosiloti Navoiy” yoki Navoiy albomi qo‘lyozmalaridir. Mirzo Ulug‘bekning “Zichi Ulug‘bek” asarining yagona nusxalaridan biri, Amir Xisrav Dehlaviyning “Xamsa”si (bu qo‘lyozma mashhur SHamsiddin Muhammad Hofiz SHeroziyning qo‘li bilan ko‘chirilgan eng

---

<sup>1</sup> Сайдкулов Т. Ўзбекистон тарихининг тарихшунослигидан лавхалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – Б.205.

qimmatli qo‘lyozmasidir) va boshqa olimlarning qo‘lyozma nusxalari nodir qo‘lyozma asrlar sanaladi<sup>1</sup>.

Xattotlik O‘rta Osiyoda ayniqsa Buxoro amirligi hududlarida yuqori san’at darajasiga ko‘tarildi. Eng ko‘p bezakli mashhur qo‘lyozmalar ham XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoroda tayyorlangan. Buxorolik qo‘lyozma ustalari, ularning mahoratli san’atlari qo‘lyozma kitob tayyorlash bo‘yicha ularning badiiy va texnik tajribalaridan SHarq mamlakatlari ustalari ham keng foydalanishgan.

Buxoro xattotlik maktabi vakillari yaratgan qo‘lyozma kitoblar kitobat san’ati ustalari bo‘lgan qog‘oz qirquvchi, kotib – xattot, muzaxxis (naqqosh), lavvoh (lavh – kitob kursisi yasovchi usta), lavha chizuvchilar, miniatyurachi, rassom va sahhof (muqova tayyorlovchi usta) larning mehnatlari tufayli bunyod bo‘lardi.

Qo‘shni mamlakatlar bilan olib boriladigan kitob savdosi albatta kitob tayyorlovchi ustalarga o‘z kasblarini yuksak mahorat bilan bajarishlarini taqozo qilar edi. Buxoro kitoblarining muqovalari o‘ziga xos jihatlari bilan ham ajralib turgan.

XIX asr O‘rta Osiyoda qo‘lyozma kitoblar tayyorlanishining oxirgi davri bo‘lib qoldi. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib kitobga bo‘lgan talab ortib bordi. Qo‘lyozma kitoblar bu talabning bir qisminigina qondira oladigan bo‘lib qoldi. Aynan shu davrga kelib, Buxoro amirligi hududlarida ham dastlabki toshbosma kitoblar paydo bo‘la boshladi.

XIX asrda ijod qilgan ustalar davrning yangi talablaridan kelib chiqib, o‘zlarining ishlarida yangi usullarni ham joriy eta boshlaganlar. Bu davr qo‘lyozmalarida an‘anaviy usullar bilan birga boy naqshlar, ingichka simmetrik shoxchalar to‘plami va mohirona ishlov berilgan mayda detallar va og‘ir bo‘rtma shakllar ham ishlatila boshlangan. Qo‘lyozma kitoblarning muqovalarini

---

<sup>1</sup> Из истории книги и книжной культуры в Бухаре в начале XX века). Ташкент: Янги аср авлоди, 2007. – С. 145.

tayyorlash va ularga bezak berishga ham alohida e'tibor berilgan. Odatda kitoblar estetik zavq beruvchi buyum ham hisoblangan, shuning uchun muqovasozlar muqova bezaklarini nafis, chiroyli bo'lishiga va sifatli xom ashyodan tayyorlashga e'tibor berishgan. XVIII asrgacha kitob muqovalashda odatda turli terilardan: qo'y terisi (qizil, qora va to'q qizil rang), echki "saxtiyon"i (jigar rang, och jigar rang), rasmlar chizish qulay bulgan ot va eshak terilari "sag'ri" ya'ni "kemuxt" (qora rangli echki, qo'y terisi yumshoq o'ziga xos gul tashlab turadigan, shagren), kiyik "rag" va boshqalardan foydalanilgan. Teri xomashyosi, albatta ishlov berish juda qulay bo'lган xomashyo hisoblangan. Buxoro amirligida alohida qimmatli nusxalarning muqovalari quyma kumushdan emalli ishlov berilgan holda tayyorlangan.

Qo'lyozma kitoblarning yuqori va pastki qismlarida uncha katta bo'lмаган tilchalarga o'xshash "laxtak" bo'lган, ulardan kitoblarni javondan olish uchun foydalanilgan. XIX asr ikkinchi yarmidan e'tiboran O'rta Osiyoda yarim teri muqovalar ham keng qo'llanila boshlangan. Ularda toza teridan faqat kitoblar uchun jild (hamyon) va qopqoqlarning chetlarini yupqa qavat qilib elimlashda foydalanilgan. Kitobning muqovasi esa qalin qog'ozdan tayyorlana boshlagan.

XIX asrga kelib yuqorida ko'rsatilgan teri turlaridan tashqari maxsus ishlov berilgan "saur" (savra) deb atalgan havo rangga moyil yashil rangda bo'lган eshak terisidan muqovalashda keng qo'llanila boshlangan. Kitob qopqoqlari uchun asosan uch xil rangdagi qog'ozlar ishlatilgan: gilos rang, yashil rang, sariq rang. Buning uchun rus fabrika qog'ozlari olinib, elimlangan, so'ngra lokli bo'yoq bilan bo'yalgan. Muqovadagi qog'ozning rangiga qarab sahifalar shunga mos ravishda bo'yalgan. Agar muqova qog'ozi qizil, jigarrang teri jildli bo'lsa u holda sahifa sarg'ish yashil yoki gilos rangga bo'yalgan, bu unga yaxshi ko'rinish bergen. Buxoro va Qo'qon xonliklarida yarim teri muqovalarga yashilroq gilosrang usuli ishlatish keng ommalashgan.

Muqovalashda teridan tashqari qo'lda yoki fabrika usulida tayyorlangan chiroyli shoyi va qog'oz matolar (baxmal, beqasam, chit) dan ham foydalanilgan.

Ayrim qo‘lyozma kitoblarda chinor yog‘ochlaridan tayyorlangan naqshli muqovalar ham uchraydi.

Bu davrda kitoblarni rasmiylashtirish san’atida asrlar davomida shakllanib kelgan usullardan foydalanish davom etgan. Qo‘lyozmalarning tashqi ko‘rinishi standartlashgan va bir xillashgan. XIX asrda muqova rasmiylashtirishning tipik usullaridan ko‘ra, O‘rta Osiyoda ko‘proq ramka medalon chizmali kompozitsiyali muqovalash keng tarqaldi. Badiiy rasmiylashtirishning umumiy darjasи pasaydi, bosh va oxirgi varaqlarni rasmiylashtirish soddalashdi, muqovalarni tayyorlashda va sahifalarga bezak berishda arzonroq materiallardan foydalanila boshlandi. Bu davrda toza teridan faqat sirtqi qoplamalarni tayyorlashda foydalanilgan. SHuningdek, bu davrda siyohning, qog‘ozning ham sifati pasaydi, shoyi va yarim shoyi qog‘oz ishlatish to‘xtadi. Bu davrda mahalliy kustar usulda paxta xom ashyosidan olingan qog‘oz keng qo‘llanila boshlangan. Ularni qayta ishlash darjasи pasaydi. Agar ilgari yaxshi qog‘ozga etti marotaba ishlov berilgan bo‘lsa, XIX asrda yaxshi qog‘ozlarga ikki, ayrim hollarda uch marta ishlov berilgan. Suyuq oltin suvi bronza yoki kumush bilan almashtirilgan.

YUqorida nomlari zikr etilgan xattotlar Buxoro xattotlik maktabini san’at darajasida XX asrning boshlariga qadar ham saqlashgan. Ammo toshbosma, tipografiya va kitob nashr etishning yangi usullarining yaratilishi an’anaviy kitobat san’atiga katta zarba berdi. Lekin bugungi kunga qadar Buxoro xattotlari tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozma asarlar turli fond va xazinalarni boyitib, ajdodlarimizdan qolgan ma’naviy meros sifatida qadrlanmoqda.

## **II BOB. BUXORO AMIRLIGIDA TARIXNAVISLIK VA TARIXIY**

## ASARLARNING YARATILISHI

### **II.1. O`rta Osiyo xonliklarida tarixiy bilimlarning rivojlanishi**

Mamlakat tarixshunosligi O`rta Osiyoning o`rta asr tarixini o`rganish bo`yicha oz ish qilgani yo`q. Lekin, shunga qaramay, biz shu kunga qadar O`rta Osiyoning qadimiyligi hayotini manbalar asosida o`rganish bo`yicha maxsus tadqiqotlarga ega emasmiz, tarixshunoslik tadqiqotchiligi to`g'risida esa gapirmasa ham bo`ladi<sup>1</sup>.

O`rta Osiyo tarixining tarixshunoslik jihatidan to`la o`rga-nilmaganligiga sabab tarixiy manbalarning yo`qligi emas, balki, aksincha, ularning xilma-xilligidir. Nima bo`lganda ham O`rta Osiyo xalqlarining XVI asrdan XIX asr o`rtalarigacha bo`lgan hayoti tariximizning eng kam o`rganilgan davrlaridir. Oktyabr to`ntarishigacha bo`lgan davrda bu masalaga juda kam e`tibor berilgan. Rossiya sharqshunoslari asosiy e`tiborni Temurgacha va temuriylar davrini o`rganishga qaratishgan. Sovet davrida esa, keyingi 30 yilda bir qator qimmatli tadqiqotlar paydo bo`ldi. Biroq, XVI-XIX asrlardagi O`rta Osiyo xalqlari tarixining mufassal, ko`p sonli tarixiy manbalarga asoslangan tahlili juda kam. Ular jumlasiga B. A. Ahmedov, B. G'. G'afurov, Ye. A. Davidovich, X. Z. Ziyoyev, R. B. Muqminova, A. M. Muxtorov, O. D. Chexovich va boshqalarning bir qator asarlarini kiritish mumkin. O`rta Osiyo xalqlari tarixini o`rganuvchilar uchun «O`zbekiston tarixiy manbalarda» seriyasida chiqarilayotgan kitoblar yaxshi ko`makchi bo`la oladi. Ulardan birinchisi – O`rta Osiyo qadimgi tarixiga doir ma`lumotlar to`plangan kitob 1984 yilda nashr etilgan edi<sup>2</sup>. 1988 yilda esa «O`zbekiston tarixiy manbalarda» degan navbatdagi kitob bosmadan chiqdi. Undan O`rta Osiyo tarixi bilimdoni sharqshunos B. V. Lunin to`plagan, XVI-XIX asrlarning sayohatchilari jo`g`rofiya olimlari aytgan ma`lumotlar o`rin olgan. Muallif «Kirish» da Samarqand va Buxoro barcha asrlarda dunyoga ma`lum va mashhur bo`lganini

<sup>1</sup> Ахмедов Б. XVI-XVIII асрларда Ўрта Осиёнинг тарихий-жўғрофий адабиёти (ёзма ёдгорликлар). – Т., 1985. – Б.

<sup>2</sup> Ўзбекистон тарихий манбаларда. – Т., 1984.

ta`kidlaydi. Qadimda aynan shu O`rta Osiyo orqali Uzoq Sharq mamlakatlari, Osiyo va Ovrupoga boradigan asosiy savdo yo`llari o`tgan edi. Biroq dengizda suzuvchilarning XV asrda Amerikaga, Ovrupodan Hindistonga boradigan dengiz yo`lini ochganlari bois, O`rta Osiyo da asta-sekin yirik savdo-sotiq ishlari va xalqaro madaniy aloqlar susaya boshladı<sup>1</sup>.

Xullas, nima bo`lganda ham XVI-XVIII asrlarda va hatto keyinroq ham yuz bergen ahvol oqibatida,- deb yozadi B. V. Lunin,- g`arbiy Ovrupo va Rossiyadagi O`rta Osiyo to`g`risidagi bilimlar, O`rta Osiyoda esa g`arbiy Ovrupo va Rossiya to`g`risidagi bilimlar chala edi. Biroq bir-biri to`g`risida bilishga qiziqish tobora kuchaymoqda edi. Bu masala xususidagi o`z fikrlarimizni keyingi bobda keltiramiz. Hozir esa XVI-XIX asrdagi O`rta Osiyo xalqlarining tarixiy manbalari xususida gaplashsak. Ular juda ko`p va xilma-xil. Ishimizni o`z asarida XVI-XX asrlar orasida yozilgan ellikdan oshiqroq qimmatli tarixiy-jo`g`rofiy, falakiyotga oid, memuar va biografik mazmunli, O`rta Osiyoning XVI-XVIII asrlar orasidagi hayoti xususida boy ma`lumotlar beruvchi Sharq qo`lyozmalarini tahlil etib chiqqan sharqshunos B. A. Ahmedov ancha yengillashtirdi. B. A. Ahmedov asarining ikkinchi bo`limida rus va chet el elchilari – Antoniy Jekinson, I. D. Xoxlov, aka-uka Pazuxinlar, Floriya Beneveni va Novopat-ros mitropoliti Xrisanfning XVI-XIX asrlardagi O`rta Osiyo to`g`risidagi, uning o`sha davrdagi Rossiya bilan aloqalari haqidagi ma`lumotlari keltiriladi. Bu ma`lumotlar fors-turk, arab tillaridagi manbalarning ma`lumotlari bilan taqqoslanib, ancha tarixiy faktlar aniqlashtirildi.

Eng muhim, B. A. Ahmedov ilk manbalar bilan shug`ullanuvchi tadqiqotchilar ishini yengillatadigan ish qildi - voqeа va faktlarni aniqlashga intildi. Bu juda og`ir, mas`uliyatli, uning manbashunoslik mehnati qadrini ikki baravar oshiradigan, O`rta Osiyo XVI-XIX asr tarixini o`rganishni osonlashtiradigan asardir. Bundan tashqari u tarixshunoslikning muhim sharti – qiyoslash va bor ma`lumotlarni jiddiy, tubdan qayta tekshirish qoidasiga amal qilgan. Buning uchun

<sup>1</sup> Ўзбекистон тарихий манбаларда. – Т., 1988. – Б. 123.

B. Ahmedov o`z tahliliga muayyan bir davr bo`yicha bir necha asarlarni kiritgan. Bular «Tavorixi guzida» («Nusratnama»), «Fatxnama», «Shayboniynoma», «Mehmonnomai Buxoro», «Zubdat-ut-tavorix», «Badoe` ul-vaqoe» dir.

Shu bilan bir vaqtida muallif bu asariga ilgari bosilgan manbalarga oid tarixshunoslik lavhalarini ham kiritib to`g`ri qilgan. «Tavorixi guzida»- «Nusratnama», «Mehmonnomai Buxoro», «Dastur-ul-muluk», «Tarixi Muqimxoniy», «Ubaydullanova» va «Tarixi Abdulfayzxoniy» shular jumlasidandir. Bu yerda muallif bir voqeа to`g`risidagi turli manbalar ma`lumotlarini solishtirmoqchi emas. Bu alohida izlanish, shug`ullanishni talab etadi. Buning ustiga muallif bu asarida O`rta Osiyoning ko`rilayotgan davriga oid barcha yozma yodgorliklarni qamrab olgan emas. Shuning uchun muallif mumkin qadar to`la, ishonzhli va qimmatliroq, O`rta Osiyo xalqlari tarixinining yorqin davrlarini tasvirlovchi asarlarga murojaat etgan. O`rta Osiyo hayotining boshqa davrlari to`g`risida ham shunga o`xshash tadqiqotlar o`tkazish masalan, arablar hukmronligi (VIII-IX asrlar) davri yoki yangi va eng yangi, (XIX-XX asrning boshi) davrni o`rganish fanga katta hissa bo`lib, SSSR va chet ellarda saqlanayotgan qo`lyozmalarning, yozma yodgorliklarning tezroq ilmiy sohaga kiritilishiga yordam bergen bo`lardi.

Misol sifatida bu asarlarning keng o`quvchilar ommasiga har holda tanish bo`lgani – «Tavorixi guzida» («Nusratnama») ni qisqacha tahlil qilamiz.

XV asrning ikkinchi yarmida Dashti Qipchoqda ko`chmanchi feodal boylar va oliy hokimiyat o`rtasida keskin kurash bordi. Abulxayrxonning (1428-1468) o`limidan so`ng ayniqsa, bu qonli o`zaro urush yanada kuchaydi. Hokimiyat tepasiga uning nabirasi – Abulxayr Shayboniy (1488-1510) kelganidan so`ng o`zbek feodallarining nizolari barham topdi. U ko`pchilik o`zbek urug`larini birlashtirib, temuriylarga qarshi chiqdi. XV asr oxiri, XVI asr boshlarida ko`chmanchi o`zbeklarning O`rta Osiyoning madaniy rayonlariga tomon harakatlanishi avj oldi. Biz «Nusratnama» da o`sha davr tarixiy sharoitning

qanchalik murakkabligi, Movarounnahr xalqining noroziligi kuchayishining, Samarqand, Buxoro, O`sh, Axsi, Andijon, Qarshi, Qorako`l va O`rta Osiyoning boshqa ko`plab shahar va mintaqalaridagi qo`zg'ololarning sabablarini tushunish uchun ko`plab qiziqarli ma`lumotlar topamiz. Muallif Qorako`l qo`zg'oloni to`g'risida ayniqsa muhim ma`lumotlarni keltiradiki, ularni XVI asrning boshqa birorta manbasida uchratmaymiz.

O`zbek xalqi etnogenezi, XV-XVI asrlardagi O`rta Osiyo aholisining etnik tarkibi bilan shug`ullanayotgan etnograf ham bu kitobdan juda qiziqarli ma`lumotlar olishlari mumkin.

Shunday qilib, barcha turk va mo`g`ullarning afsonaviy bobosi hisoblangan O`g`izzon sulolasi tarixi «Tavorixi guzida»ning birinchi qismini egallaydi. Ikkinchi qism esa Chingizzon va uning avlodlari tarixini, Shayboniyxonning tug'ilishidan, to Samarqand taxtiga o`tirgunicha o`tgan davrni o`z ichiga oladi. Uning 909 (1503-1504) yilgacha butun Movarounnahr hududini egallagani tarixi kitobning uchinchi qismidan joy olgan.

Kirish qismidan ko`rinadiki, kitob 1502-1505 yillar orasida yozilgan. U eski o`zbek tilida bo`lgan, biroq, muallifi aytilmagan, bu ko`p tadqiqotchilarining bahsiga sabab bo`lgan. Masalan, P. I. Lerx Jaloliddin Rumiyning o`g`li Sulton Valadni asar muallifi deydi. Bu ehtimoldan uzoq. R. Muqminova, A. Semyonov, V. P. Yuding taxminicha muallif Shayboniyxonning o`zi. Tanqidiy matn tuzgan, so`zboshi yozgan, 1967 yili Toshkentda «Tavorixi guzida» - «Nusratnama» asarini nashr ettirgan tadqiqotchi A. M. Akramovning fikricha esa, kitob muallifi Muhammad Solihdir. B. Ahmedov esa A. Akramovning bu fikrini ishonarli emas, deb hisoblaydi.

«Tavorixi guzida» - «Nusratnama» asari dunyo miqyosida ikki nusxada topilgan. Birinchi qo`lyozma mamlakatimiz FA Sharqshunoslik ilmgohining Leningrad bo`limida (V -745: 147 l) va ikkinchi qo`lyozma Britaniya muzeyida (OR. 32226; 148 l.) saqlanmoqda. Qo`lyozmaning ikkala nusxasi ham qoniqarsiz

ahvolda – mazmunda chalkashliklar, xatolar bor. A. Akramov o`z asarida bu kamchiliklarni tuzatishga urinsada, hanuz, ba`zi varaqlar o`rni chalkashgan, ba`zi voqealarning qaytarilishi uchraydi<sup>1</sup>.

«Nusratnama» hanuzgacha to`liq tarjima qilinmagan. S.K. Ibrohimov va V.P. Yudin bu asarning ba`zi parchalarini o`zbekchaga o`girishgan. «Tavorixi guzida» - «Nusratnama» dan tadqiqotchilar

B.V. Bartol'd, A.A. Semyonov, S.K. Ibrohimov, R.G. Muqminova, S.A. Azimjonova, K.E. Petrov, B.A. Ahmedov va A.M. Akramovlar o`z ilmiy izlanishlarida ancha keng foydalanishgan.

Kelgusida bu asarni keng o`quvchilar ommasiga tushunarli tilda, izohlar bilan nashr etish muhim ishlardan biridir.

“Shayboniynoma” asari Shayboniyxon tarixiga bag’ishlangan. XVI asrning mashhur shoiri va tarixchisi Kamoliddin Binoiyni uning muallifi deyishadi. Bu qo`lyozmaning qimmatli nusxasi O`zbekiston jumhuriyati FA Sharqshunoslik ilmgohida saqlanmoqda.

Sharqshunos A. Mirzaevning aytishicha, Binoiy (uning to`liq ismi Ali ibn al-Muhammad al-Hiraviy) 857 (1453) yilda me`mor Muhammadxon Sabza oilasida tug’ilgan. Binoiyning bolalik yillari haqida hech qanday ma`lumot yo`q. 1495 yilda Binoiylar Samarqandga ko`chishadi. Uning zamondoshlari Navoiy, Bobur, Xondamir va boshqalar Binoiy iste`dodi xususida juda yaxshi fikr aytgan edilar.

Balxlik olim (XVII asr) Muhammad Toxirning yozishicha, Binoiy 866 (1481 yilda otasi bilan birga Balxda to`rtinchchi xalifa Ali ibn Tolibning qabri ustida gumbaz qurishda qatnashadi. O`z hikoyasini davom ettirar ekan, muallif zavq-shavq bilan ayniqsa, binolar qurilishi va ilm-fanda mashhur me`morlar ustozি mavlono Binoiy rahbarligida bu muqaddas qabr ustida ishlaganini zavq-shavq bilan yozadi: «O’shandan beri 170 yil o’tibdiki, bu binoda bironta darz yo`q».

---

<sup>1</sup> Ўзбекистон тарихий манбаларда. – Т., 1988. – Б. 129.

Binoiy Samarqandda yashayotganida beixtiyor 1496-1500 yilgi tarixiy voqealar guvohi bo`ladi. Bobur va Shayboniyxon o`rtasidagi hokimiyat uchun kurash o`z davrining ilg`or tafakkur va bilim egalari uchun kurash bilan uyg'unlashib ketgan edi. Ular jumlasiga Mahdumi A`zam Kosoniyni, Xoja Ahror vafotidan so`ng O`rta Osiyo musulmon dindorlarining bosh vakillaridan biriga aylangan uning o`g`li Yahyoxonni, Binoiy, Xondamir va boshqalarni kiritish mumkin. Samarqandga kelgach, Binoiy dastlab Shayboniyxonga, so`ng Bobur Samarqandni boshqargan yuz kun davomida temuriylarga xizmat qiladi. 903 yilning rajab (1498 yilning fevral'-marti) oyida Bobur Samarqandni tashlab chiqqanida Binoiy ham uning qo`shini bilan ketadi. Biroq Samarqandda hokimiyat uchun kurash davom etardi. Shu orada Binoiy yana Boburning ittifoqchisiga aylanadi. 907 yilning boshida (1501 yilning o`rtalarida) yuz bergen jang Binoiy va Mahdumi A`zam Dahbediyning taqdirini hal qildi. Ular to umrlarining oxirigacha o`z vatanlarida yashab qoldilar. Shundan so`ng Binoiyning yozishicha, u Shayboniyxon saroyi solnomachisiga aylanadi va xonning hukmdorligi va g`olibona yurishlari tarixini yozish to`g`risida maxsus topshiriq oladi. Binoiy bu vazifani a`lo uddaladi. Biroq, o`zaro feodal urushlar Shayboniyxonning ham, Binoiyning ham o`limiga sabab bo`ldi.

Binoiyning yozishicha, hatto 1494-1500 yillarda ham Ko`hak etagida, Obirahmat arig'i bo`yida Ulug'bek rasadxonasi buzilmagan holda qad ko`tarib turgan. Bu ma`lumot Boburning Ko`hak tepaligi joyida Mirzo Ulug'bekning yulduzlar jadvalini tuzish uchun zarur asboblar joylashgan rasadxonani ko`rgani haqidagi gaplarga mos keladi. Demak, Ulug'bek rasadxonasi asboblari XVI asrda ham saqlangan. Shu bois rasadxonaning Ulug'bek o`limidan so`ng (853 yil) ramazon oyining 8 kuni (1449 yilning 25 oktyabri) talon-toroj qilinib, buzib tashlang`ani haqidagi fikr tarixiy manbalarga to`g`ri kelmaydi.

Shu yerda boshqa «Shaybonynom» muallifi Muhammad Solih haqida ham to`xtalib o`tish kerak. Tarixiy manbalarga qaraganda Muhammad Solih oldin Amir Temur, keyin Shohruh Mirzoning eng kuchli amirlaridan bo`lgan Mirzo

Ulug’bekning ustozi Shoh Malikning nabirasi edi. Boshqa chig’atoy beklari kabi uzoq yillar Mirzo Ulug’bek xizmatida bo`lgan Muhammad Solihning otasi Hyp Saidbek ham padarkush Abdullatifga, keyin temuriy Sulton Abu Saidga 1451 (1468-69 y.) bo`ysunishdan bosh tortib, Hyp tog’lariga chiqib ketdi. U Samarqand va Buxoro agroflariga muntazam hujum qilib turdi. Abdurazzoq Samarcandiyning yozishicha katta siyosiy mavqega ega Xoja Ahror, bir necha bor Nur Saidbekni, keyin uning ittifoqchisi, Ulug’bekning nabirasi Muhammad Jo`qini qurolni tashlab, kelishuvga undagan. qurolni topshirgach 1462 yil 5 oktyabrda Muhammad Jo`qi zindonga tashlangan, Saidbek esa ilgari otasi hukmdor bo`lgan Xorazmga hukmdor etib tayinlangan, lekin bu ko`pga cho`zilmadi. To`rt yildan so`ng, 1466-67 yillarda Sulton Husayn Xorazmga bostirib kirdi. Hyp Saidbek esa Hirotgacha qaqirib olinib, «qo`rqoqlik qilgani uchun» qatl etildi.

«Qomus al olam» lug’ati muallifi Shamsiddin Somiyning yozishicha, Muhammad Solih Abdurahmon Jomiyning eng iqtidorli shogirdlaridan biri edi.

B.A. Ahmedovning yozishicha, Binoiyning «Shayboniynoma» siga nisbatan Muhammad Solih asaridagi yangi o`rinlar quyidagicha:

1. XX-XXIII boblar Qorako'l, Qarshi, G'uzordagi Shayboniyxonga qarshi qo`zg'olonlarga bag'ishlangan.
2. Shayboniylarning Shohruhiya, O'ratega, Farg'ona, Buxoro, Termiz va boshqa joylarga yurishlari bor.
3. Shayboniylarning Xorazmga qarshi 1503-1505 yillardagi yurishlari bor.
4. Yana bu asardan ko`chmanchi o`zbek feodallari, ular lashkarining O`rta Osiyoda qilgan bebosliklari va Shayboniylar bosib olgan hududlardagi aholining og'ir ahvoli haqida muhim ma'lumotlar o`rin olgan.

Ashtarkoniylar sulolasini davridagi Buxoro xonligi tarixi «Tarixi Muqimxoniy» va «Ubaydullanova» asarlarida bayon qilinadi. Birinchisining muallifi Muhammad Yusuf Xo`jabek o`g'lidir. Muallif maqsadiga ko`ra «Tazkirai Muqimxoniy» ikki qismidan iborat bo`lishi zarur edi. Asarning birinchi qismida

Ashtarxoniylardan Muhammad Muqimxonning Balx taxtiga o`tirishi 1109 yil (1697 yil 15 noyabr<sup>1</sup>) dan boshlab, 1704 yil bilan tugagan<sup>1</sup>.

«Tarixi Muqimxoni» asarining birinchi qismi kirish va uch bobdan iborat. Kirish qismida muallif mavzuning kisqacha mazmunini keltirgan. Birinchi bobda O`rta Osiyoning XVI asr siyosiy tarixi bayon qilingan. Ikkinci va uchinchi boblar tarixiy voqealarning asosiy mazmunini qamrab olgan, ularda Balx va Buxoroning XVIII asrgacha bo`lgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma`naviy va madaniy tarixi mufassal va asosli bayon etilgan. Uchinchi bobda 1702-1704 yillardagi siyosiy voqealar, Balx va Buxoro xonligining qo`shni va chegaradosh mamlakatlar bilan o`zaro munosabatlari, ularning Termiz, Hisor va Amudaryoning o`ng qirg`og`idagi hududlarda ta`siri kuchayishi o`z aksini topgan.

Bu asar XIX acr boshlaridayoq Ovrupoga ma`lum edi. Undan olingan parchalar Senkovskiyning asarida 1824 yili e`lon qilingan.

Ko`pchilik tadqiqotchilar «Muqimxon tarixi» ni XVI asr oxiri – XVII asr boshidagi O`rta Osiyo tarixchiligining muhim manbalari qatoriga kiritadilar. Shuning uchun hozirda asarning mamlakatimiz, Angliya, Fransiya qo`lyozma xazinalarida (ular 60 dan ortiq) saqlanayotgan nusxalari XIX asrda ko`chirilgan. 1860-1861 yillarda ular o`zbek tiliga, I. I. Senkovskiy tomonidan qisman frantsuz tiliga, A. A. Semyonov, N. G. Mallitskiylar tomonidan rus tiliga tarjima qilingan.

«Tarixi Muqimxoni» Sil'vestr da-Sasi, Karl Ritler, German Vamberi kabi ovrupolik tarixshunoslarning diqqat markazida bo`lgan. V.V. Bartol'dning aytishicha,- u «uzoq vaqtlar ovrupoliklar uchun Buxoro xonligi tarixi bo`yicha yagona manba bo`lib koldi». Bu asar rus tiliga to`la tarjima qilingan va A.A. Semyonovning so`z boshi va izohlari bilan nashr etilgan.

O`rta Osiyo xalqlarining XVIII asrning ikkinchi yarmi - XIX asr birinchi yarmidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ahvoli juda murakkab edi. Bu davrda

---

<sup>1</sup> Сайдкулов Т. Ўзбекистон тарихининг тарихшунослигидан лавхалар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – Б.212.

Movarounnahr hududida O`rta Osiyodagi feodal tarqoqligini bartaraf etolmagan Buxoro, Xiva va Qo`qon xonliklari vujudga keldi. Hali Movarounnahrning ulkan ko`chmanchi turkman va qozoq urug'lari yashaydigan hududlari mustaqil uluslar sifatida yashamoqda edi. Buning ustiga Ob`yek, Kitob, Orolbo`yi, Jizzax, O`ratepa, Toshkent, Qorategin, Darvoz Vahon, Sho`g`non kabi uluslar mustaqil feodal hukmronligi yerlari sifatida mavjud edi.

Bu uchalasidan Buxoro xonligi kuchli va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangani edi. Buxoro xonligiining iqtisodiy markazi Samarqand va xonlik poytaxti Buxoro bo`lgan Zarafshon vodiysi edi.

Oxiri yo`q o`zaro feodal urushlar dehqonchilikning yomonlashuviga va Movarounnahrdagi ko`plab hosildor yarlarning qarovsiz qolishiga olib keldi. Ayniqsa ko`chmanchi qozoqlarning bosqinlari ko`p zarar keltirdi. XVIII asrning birinchi yarmida O`rta Osiyo xonliklaridagi feodal ekspluatatsiyasi o`ta shafqatsiz edi. Masalan, Samarqand hukmdori Farhodbiy (1711-1713) shundaylardan edi. 1722 yili Kenagas Ibrohimbiy Samarqandni bosib oldi va o`z raqiblarini yo`q qildi. Ashtarkoniylar (Abulfayzxon) va mang`itlar {Muhammad Hakimbiy} bilan hokimiyat uchun dinastiyalar kurashida kenagasar Rajab Sultonni xon etib ko`tardilar. Rajabxon 1723 yili Buxoroga qarshi talonchilik yurishi qildi. Uning taklifi bilan Samarqandga yetib, kelgan ko`chmanchi urug'lar bog', tomorqa va ekinlarni toptab, mehnatkashlarni ayovsiz taladilarki, bu 1725 yilda Rajabxonning o`ldirilishiga sabab bo`ldi. Arxiv hujjatlari guvohlik berishicha, Rajabxon ikki marta urush ochib, ikki marta muqaddas Buxoro lashkaridan mag'lub bo`ldi va orqaga qaytdi. Bu orada qozoqlar qalmiqlar bilan dushman bo`lib qoldi. Qalmiq lashkari qozoqlarga hujum qildi. Qozoq urug'lari qarshilik ko`rsatolmay, chekinib Movarounnahrga kelishdi. Ikki mag'lubiyatdan keyin xam tinchimagan Rajabxon qozoq lashkarlarni yordamga chaqirib Buxoroni mag'lub etdi. Buning evaziga qozoqlar bir necha yil mobaynida Buxoro va Samarqand ekin maydonlarini talab, mollariga yedirib yubordilar. Buning oqibatida Samarqand va Buxoroda ulkan qiyinchiliklar yuzaga keldi. Samarqandda ochlik va qimmatchilik boshlandi.

Shunday ahvol yuzaga keldiki, jannatday Samarqand bo`shab, qalandarlardan o`zga erkak zoti qolmadi. Muqaddas masjidlar, madrasalar va go`zal binolar huvillab, buzilib yotardi. Bu haqda akademik Bartol'd bunday yozadi: «Temurning sobiq poytaxti (Samarqand) Nodirshoh yurish qilgan 1740 yillarda butunlay bo`shab qolgan edi. Samarqandda mingtacha oila yashayotgan qal`a-qo`rg`onni hisobga olmaganda, aholi qolmagandi. 1772 yili Muhammad Rahimxon (1756 yili xon unvonini olgan, mang`itlar sulolasi asoschisi. Bu sulola 1920 yilgacha Buxoroda hukmronlik qilgan) shaharni tiklash choralarini ko`rdi».

Mang`itlar sulolasi hukmronligi kuchayishi, markaziy feodal hokimiyatining birlashuvi jarayoni aholining iqtisodiy va siyosiy hayoti tiklanishi va rivojlanishiga sezilarli ta`sir ko`rsatdi. XVIII asr oxiridayoq shahar, qishloqning xo`jalik aloqalari kuchaygani sezilib turardi. Feodal yer egaligi kuchaydi. Turk va eron tilli dehqon aholi yerga ishlov berishar, sug`orish shoxobchalarini yaxshi saqlab, foydalanishar, hunarmandchilikni rivojlantirishardi.

Shuningdek, XVIII asr oxirida ijtimoiy mehnat taqsimoti, ko`chmanchi urug'larning o`troqlashuvi kuchaydi. Bu jarayon ayniqsa, Zarafshon vodiysida XIX asrda kuchaydi. Abdulkarimning (XIX asr boshi) ko`rsatishicha Miyonqol va Samarqandda ko`chmanchi va o`troq aholi teng bo`lgan. Boshqa asar muallifi esa Buxoro xonligidagi 2,5 million aholidan 1 millioni ko`chmanchi hayot kechirishini yozadi. Abu Tohir Xojaning yozishicha, 1748 yildan boshlab, Buxoro hukumati «bu ahvolni tartibga keltirish choralarini ko`ra boshladi».

Shunday qilib, O`rta Osiyoning XVI asr - XIX asrning birinchi yarmidagi tarixini yoritgan tarixiy asarlarning barchasida o`xshash kamchilik bor. Mualliflar shohlar va ularning atroflaridagi amaldorlarga xushomad qilib, voqealarni bejab yozadilar, ko`z oldilarida yuz bergan voqealar mohiyatiga chuqr kirib bora olmaydilar. Oqibatda xalq noroziligi, ularning ko`tarilishlari sabablarini, siyosiy hayotning asl qiyofasini to`g`ri yorita olmaydilar. Ular ham feodalizm tarixchilariga xos bo`lgan o`ta an`anaviy madhiyabozlikdan qutila olmaganlar.

Shunga qaramay, yuqoridagi asarlar o`sha davrlar tarixiy voqealarini o`rganishda qimmatli ilmiy manbalar hisoblanadi.

## **II.2. Buxoro amirligi tarixnavislik mакtablarida yaratilgan asarlarda amirlik tarixinining yoritilishi**

1756 yil 12 dekabrdan boshlab Buxoro amirligini boshqarishni boshlagan mang`it hukmdori Amir Haydar 1826 yil 6 oktyabrdan 48 yoshida Buxoro shahrida to`satdan vafot etgach, sulola vakillari o`rtasida hokimiyat uchun keskin kurash boshlanadi. Amir Haydar Qarshi viloyati hokimi bo`lgan o`g`li Nasrullo huzurida bo`lib, Buxoroga qaytayotganda bedavo bir dardga chalingan va poytaxtga etib kelgach, olamdan o`tgan edi. Amir Xaydar vafotidan so`ng undan 7 o`g`il va 8 qizning qolganligi vaziyatni yanada murakkablashtirdi. Buxoroda saroy a`yonlari, urug` boshliqlari va harbiy sarkardalarning mang`it shahzodalarining muayyan bittasiga tarafkashlik qilishi, shahzodalarni bir-biriga qarshi gjigjlashi bu kurashni yana ham avj oldiradi va keskiplashtirdi.

Mirzo Olim Maxdum Hojining «Tarixi Turkiston» asarida keltirilishicha, Amir Haydar o`g`illarining ismi quyidagicha bo`lgan: Husayinxon, Nasrullo Baxodurxon, Umarxon, Abdulloh, Zabirxon va Jahongirxon<sup>1</sup>.

Amir Haydar vafot etgan vaqtida katta o`g`illari Nasrullo Qarshi, Umarxon esa Karmana hokimi bo`lgan. Bu haqda tarixchi olim Mirzo Abdulazim Somiy Bo`stoniy (1839-1908) o`zining “Ta’rxi salotini mang`itiya” (“Mang`it hukmdorlari tarixi”) asarida muhim ma’lumotlarni keltirib o`tgan. Ahmad Donish (1827-1897) va Mirzo Abdulazim Somiy kabi tarixchi olimlarning fikricha, Amir Haydar betob bo`lib to`sakda yotganida saroy ahli huzuriga chaqirib, eng katta o`g`li Husayn To`ra (1797-1826)ni o`zining valiahdi deb elon qilgan.

Ahmad Donish tomonidan umrining oxirida yozilgan “Ta’rxi saltanati mang`itiya” (“Mang`itlar saltanati tarixi”) asarida (bu kitobning ikkinchi nomi – “Tarixiy risola”) keltirilishicha, Husayn To`ra 1797 yil 11 iyunda Buxoro shahrida tug`ilgan. U Amir Haydarning to`ng`ich o`g`li hisoblanadi. Shahzoda yoshligida

<sup>1</sup> Мулла Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 114-115.

ilmiy bilimlarni puxta egallagan. Husayn To‘ra she’rlar yozgan, meditsina, ximiya va astrologiyadan yaxshi xabardor bo‘lgan. Manbalarda yozilishicha, Husayn To‘raga mashhur shayx Muhammad SHarif A’laviy Buxoriyning avlodи bo‘lgan mavlono SHarif Xoja Mavlaviy ustozlik qilgan. Husayn To‘ra balog‘at yoshiga etgach, qisqa muddat Jizzaxda hokimlik qilgan. Biroq tez orada u hokimlikni Muhammad Rahim devonbegiga topshirib, Buxoroga qaytgan. Keyinchalyk u oz muddat Karmana va Samarqand viloyatlariga ham hokimlik (noiblik) qilgan. Husayn To‘ra hokimlik davrida o‘zining saxiyligi, shijoati va boshqa fazilatlari bilan ra’iyat mehrini qozongan. Manbalarda yozilishicha, u Buxoroning yuz tilla va ming tillasini birvarakayiga fuqarolarga in’om qilgan. Biroq uning bunday fuqaroparvarligi saroydagi ayrim nufuzli amaldorlarga, eng avvalo, Hakimbiy Qo‘shbegiga yoqmagan. Xullas, Amir Haydar vafot etgandan so‘ng dastlab Buxoro amirligi taxtiga to‘ng‘ich farzand va valiahd sifatida vasiyatga binoan Husayi To‘ra o‘tirgan va u Amir Husayn nomi bilan 78 kun amirlik qilgan. Uning amirlik davri 1826 yil 9 oktyabrdan o‘sha yilning 22 dekabrigacha davom etgan. Amir Husayn Buxoro taxtiga o‘tirgan beshinchi mang‘it amiri hisoblanadi. “Tarixi Turkiston” asarining muallifi Amir Husayn shaxsiyatini keyinchalik quyidagicha baholagan edi: “Amir Xusayn sohibhimmat, g‘oyat saxiy, fozil va siyohdo‘st, musofirnavoz va raiyatparvar edi»<sup>1</sup>.

Tarixchi va davlat arbobi Mirzo Salimbek (1850-1930) o‘zining “Tavorixi muttakadimin va muttaaxirin” asarida Amir Husayn podsholigi davrini ixcham holatda quyidagicha tasvirlagan: “Amir Xaydar vafotidan keyin Mir Husayn To‘ra otasining o‘rniga podshoh bo‘lib unga hamma viloyatlardan peshkash keldi. Etmish sakkiz kun podsholik qilib, vafot etdi. O‘ttiz yil umr ko‘rdi”. YUqorida ta’kidlab o‘tilganidek, saroydagi ayrim nufuzli amaldorlarga Amir Husayning bunday fazilatlari yoqmagan va uni taxtdan chetlashtirishga intilishgan. Amir Haydar davridan buyon Buxoroda qo‘shbegi lavozimida turgan Muhammad Hakimbiy o‘sha paytda Qarshida hokimlik qilayotgan Nasrulloha maxfiy tarzda odam yuborib, Buxoro taxtiga eng loyiq odam u ekanligini shahzodaning qulog‘iga quyib

<sup>1</sup> Мулла Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 115.

turgan va uni akasi Amir Husaynga qarshi isyon ko‘tarishga da’vat etgan. Amir Nasrullo Qarshidan Buxoroga qarab katta qo‘shin bilan yo‘lga chiqqan. Biroq tarixiy manbada keltirilishicha, “Nasrullo Bahodurxon Amir Xusaynga muhovamat qilolmay, siyosiy vaziyat o‘zgarishini kutib turgan”.

Amir Husayn to‘satdan xastalanib, tez orada vafot etgach, Buxoroda hokimiyat uchun kurash yana avjiga chiqdi. Bu holatni o‘z asarida ko‘rsatib bergen Mulla Olim Maxdum Hoji zamondosh muarixlarning fikrlarini umumlashtirib, quyidagicha xulosaga kelgan edi: “... amir Husaynning muddati sultanati ko‘p uzoq bo‘lmay, masmunan vafot bo‘ldi. Bu xususda Xakim Ko‘shbegini muttaham qiladurlar”<sup>1</sup>.

Ost-Indiya siyosiy kompaniyasining savdo vakili, aslida Angliya armiyasining leytenantı Aleksandr Byorns (1805 – 1841) Amir Husayn o‘limidan keyin bir necha yil o‘tgach (1831 – 1833) Buxoroda bo‘lgan. A. Byorns o‘zining uch jildlik “Buxoroga sayohat...” nomli yirik kitobida Amir Husayn o‘limi tafsilotlarini jahon tarixshunosligida ilk marta yoritib, amirning Hakim Qo‘shbegi tomonidan taomga qo‘shib berilgan og‘udan zaharlanish natijasida o‘lganligini aytadi. 1863 yilda Buxoroda “turk hojisi” qiyofasida bo‘lgan taniqli sharqshunos va sayyoh, ayni paytda Buyuk Britaniya imperiyasining xufiyasi German Vamberi (1832 – 1913) o‘zining ikki jilddan iborat mashhur “Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi” asarida A. Byorns fikrlarini tasdiqlab, quyidagi mulohazalarni bildiradi: “Amir Husaynni uch oylik hukmronlikdan so‘ng Buxoro qo‘shbegisi Hakimbiy va Hisor hokimi Mo‘minbiy zahar berib o‘ldirishgan. Amir Husayniing o‘limiga Nasrullo ham aralashganligi tahmin qilinadi”<sup>1</sup>.

Xullas, Buxoro hukmdori Amir Husayn (uni Mir Husayn To‘ra ham deyishgan) 1826 yil 22 dekabrda Buxoro shahrida zaharlanish natijasida vafot etgan.

Tarixchilardan Muhammad Mirolim Buxoriy (XIX asr) va Mirzo Salimbekning yozishicha, Amir Umarxon xalq o‘rtasida unchalik obro‘ga ega bo‘lmay, amirlik qilgan davrida ham asosan aysh-ishrat va maishatga berilgan edi. O‘sha davrga oid

<sup>1</sup> Мулла Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 115.

<sup>1</sup> Ражабов Қ. Насруллоҳон. – Т.: Абу матбуют-консалт, 2011. –Б. 7.

tarixiy manbalarning birida bu holat quyidagicha ko‘rsatilgan: “Amir Umarxonning xulqi yaxshi emas edi, buning ustiga u davlat ishlaridan bexabar bo‘lgan”. Bu paytda Buxoro amirligida davlat boshqaruvi o‘z manfaatini o‘ylaydigan Tog‘ay qozoq va Ismatullohbiy qalmoq kabi saroy akobirlari izmida, ya’ni ularning inon-ixtiyorida bo‘lgan. Bu holdan tashvishga tushgan saroy a’yonlari va amaldorlarning ko‘pchiligi Amir Umarxonning akasi hisoblangan Qarshi hokimi Nasrulloxonga maktub yubordilar. Saroy mojarolari va fisqu fasodlarni yaxshi bilgan Sayyid Mansur Olimiy (Amir Sayyid Olimxonning o‘g‘li) keyinchalik o‘zining “Buxoro – Turkiston beshigi” asarida bu jarayonlarni yumshoqlik bilan quyidagicha tasvirlaydi: “Buxoro amaldorlari Sayyid Nasrulloxonni Buxoro taxtiga taklif etdilar va u bu da’vatga quloq tutib Qarshidan Buxoroga keldi. Lekin birodari Sayyid Umar Buxoro darvozalarini akasi uchun berkitib ko‘ydi. Amir Nasrullo orqasiga qaytib hazrat Bahouddin Nahshband alayhi-al-rahma mozorlari ziyoratiga bordi va u erdan Samarqand tarafga yuzlanib, Miyonqolni o‘z tasarrufiga kiritdi. So‘ng yana Buxoroga qaytib uni qamal qildi. Buxoro shahri ichida bo‘lgan Hakim Qo‘smbegi, Rajabbek parvonachi va Ayozbiylar birlashib, Buxoro darvozalarini amir Nasrullo uchun ochib berdilar. Amir Nasrullo o‘z birodari Sayyid Umarni Masjidi Baland guzarida joylashgan kuyovi Sayyid Ahmad ismli kimsaning hovlisiga joylashtirdi”.

Bu paytda Nasrulloxon dastlab Samarqandni bitta ham o‘q otmasdan ishg‘ol qilgach, mashhur Ko‘ktosh taxtiga o‘tirib, o‘zini amir deb e’lon qiladi. Temuriylar davridan qolgan an'anaga binoan, Movarounnahr hukmdorlari toj-taxtni egallagach, Samarqandga kelib, Ko‘ktosh taxtiga o‘tirishgan va o‘z hokimiyatlariga siyosiy tus berishgan. Nasrulloxon Samarqanddan keyin yana Buxoroga yuzlanib, Miyonqol vohasi, Kattaqo‘rg‘on va Karmanani, xullas, ikki poytaxt o‘rtasidagi butun hududni egallagan. Zarafshon vohasi aholisining madadiga tayangan va o‘z g‘alabalaridan masrur Nasrulloxon poytaxt Buxoro ustiga yurish qiladm. Mashhur tarixchi olim Xakimxon To‘ra (XIX asr)ning “Muntaxab at-tavorix” (“Tarixlar to‘plami”) asarida keltirilishicha, Nasrulloxon Samarqanddan Buxoroga qo‘shin tortib kelganida Amir Umarxon ham o‘z lashkari

bilan unga qarshi chiqqan va Karmana mavzesida har ikki qo'shin o'zaro yuzma-yuz bo'ladi. Biroq jang arafasida Amir Umarxonning qo'shini parokandalikka uchrab, tarqalib kegadi. Amir Haydarning to'rtinchi, beshinchi va oltinchi o'g'illari bo'lgan Zobirxon, Hamzaxon va Safarxon o'z birodarlari Umarxonidan yuz o'girib, akalari Nasrulloxonga qo'shiladilar. O'sha manbada quyidagi fikr ham mavjud: "Nasrulloxon bularning qadamlarini muborak bilib va birodarlik muhabbatini jo'shga kelib, har birini shafqat va marhamat bilan og'ushiga olib, navozish qildi va o'zining yonida joy tayin qildi". Xullas, Nasrullo Bahodurxon 50 kunlik (Mirzo Abdulazim Somiyning yozishicha, 70 kunlik) qamaldan so'ng Hakimbiy Qo'shbegi, Rajabbek parvonachi va To'pchiboshi Ayozbiylarning shahar ichidan turib qilgan tadbirdari natijasida poytaxt Buxoroni jangsiz egallaydi va 1827 yil aprel oyining boshlarida (Hakimxon To'raning yozishicha, 1827 yil 18 martda, G.Vamberining fikricha, 22 martda) Buxoro taxtiga ettinchi mang'it amiri sifatida o'tiradi. Ahmad Donish o'zining "Ta'rixi sultanati mang'itiya" ("Mang'itlar sultanati tarixi") asarida Amir Nasrullo hijriy 1242 yil ramazon oyining so'nggi payshanba kunida Buxoroda amirlik taxtiga o'tirganligini yozadi<sup>1</sup>. Tarixchining yozishicha, amir Umarxon Buxoroda yashovchi singlisi (kuyovining ismi Said Ahmad Xo'ja bo'lgan) ning hovlisiga yashirinadi. Buxorolik mashhur ulamo Mavlaviy SHarif Xoja (Qozi Muhammad SHarif ibn Abdulloh Xoja) Amir Umarning xunini yangi hukmdor Nasrulloxonidan so'rab oladi. Amir Nasrullo ukasi Umarxonni Buxorodan badarg'a qildiradi. Umarxon dastlab Hirotdagi Komronshoh ibn Mahmudshoh huzurida birmuncha muddat yashaydi. Ba'zi manbalarda yozilishicha, Umarxon Mashhad va Balxga ham borgan. So'ngra Qo'qonga kelib, bu shaharda istiqomat qilgan. Qo'qon xoni Muhammad Alixon (1822 – 1841) unga o'z singlisini nikohlاب bergan. Umarxonning keyingi hayoti qanday kechganligi va bevaqt o'limi to'g'risida turli manbalarda bir-biriga zid ma'lumotlar mavjud. G.Vamberining yozishich, Umarxon oradan ko'p o'tmay Qo'qonda vabo kasalligi natijasida vafot etgan. Bu voqeа hijriy 1245 (milodiy 1829 yili) bo'lgan. Ost-Indiya kompaniyasining siyosiy vakili A.Byornsning

<sup>1</sup> Ражабов К. Насруллоҳон. – Т.: Абу матбуют-консалт, 2011. – Б. 10.

yozishicha, Umarxonning vafotidan so‘ng uning xoki Qo‘qondan Buxoroga keltirilib, dafn etilgan. O‘zbek tarixchisi Mirzo Olim Maxdum Hoji bu fikrlarni yanada oydinlashtirib, Umarxon hijriy 1245 yili vabo kasali bilan vafot etganligini, uning jasadi Buxoroga keltirilib, bobosi Muhammad Doniyolbiy qabri oldida dafn etilganligini alohida ta’kidlaydi. Xullas, A. Byorns va G. Vamberi Buxoroga ushbu voqealar bo‘lib o‘tgandan so‘ng bir necha yildan keyin borganligini nazarga oladigan bo‘lsak, ularning fikrlari tarixiy haqiqatga yaqin ekanligini e’tirof etish kerak. Biroq ba’zi tarixchilar Umarxon o‘z akasi Amir Nasrullo tomonidan o‘ldirilgan, degan fikrlarni ham aytishgan. Masalan, tarixchi Mirzo Abdulazim Somiy o‘zining “Ta’rxi salotini mang‘itiya” (1906 – 1907) asarida yozishicha, Umarxon Qo‘qonga jo‘natilgach, Amir Nasrullo o‘z tarafdorlarining qistovi bilan birodari Umarxonni o‘ldirish uchun Xayrullohbek ismli qotilni Qo‘qonga yuboradi. Xayrullohbek Qo‘qonga kelib, Umarxonni o‘ldiradi va uning boshini Buxoroga keltirib, Nasrulloxonga ko‘rsatadi. Alloma Fitrat o‘zining keyinchalik yozgan “Amir Olimxonning hukmronlik davri” (1930) nomli tarixiy risolasida bu fikrlarni takrorlaydi. Xullas, Umarxon Qo‘qonda vabo kasalligi natijasida 19 yoshida vafot etgan<sup>1</sup>.

Tarixga Xoni shahid (SHahid xon) nomi bilan kirgan mang‘itlar sulolasining ettinchi hukmdori Amir Nasrullo Bahodurxon 1806 yil 1 iyunda Buxoro shahrida Amir Haydarning xonardonida ikkinchi o‘g‘il sifatida dunyoga keldi. Bu haqda mashhur alloma Ahmad Donish o‘zining “Ta’rxi saltanati mang‘itiya” asarida yozib o‘tgan. Ba’zi tarixchilar Amir Nasrulloning tavallud sanasi to‘g‘risida boshqacha ma’lumotlarni yozib qoldirishgan. ularning fikricha, Amir Nasrullo 63 yoshida 1860 yili vafot etgan. Demak, ularning yozganlaridan Amir Nasrullo tahminan 1797 yilda tug‘ilganligini anglatadi. Biroq u Amir Haydar xonardonida ikkinchi o‘g‘il ekanligini e’tiborga olsak, Ahmad Donishning yozgan fikri haqiqatga ancha yaqinroq. Nasrulloxonning ma’naviy kamolotga erishuvida Buxoroda katta nufuzga ega bo‘lgan mashhur shayx Muhammad Husayn Alaviy Buxoriy (1785 – 1870) muhim rol o‘ynagan. Keyinchalik Nasrullo o‘zining piri

<sup>1</sup> Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydulayev O’. Vatan tarixi. 2-kitob. – T.: Sharq, 2010. – B. 86.

hisoblagan bu shayxni Romitan tumanidagi Qori Kamol qishlog‘idan Buxoro shahriga ko‘chirib keltirib, unga SHayx Habibulloh xonaqosidan maxsus hujra ajratib bergen va nafaqa tayinlagan. Bu ma’lumotlarni tarixchi olim Muhammad Nasriddin Hanafiy Hasaniy Buxoriy (Amir Muzaffarning o‘g‘li) o‘zining 1910 yili YAngi Buxoroda nashr etilgan “Tuhfat az-zoirin” (“Ziyoratchilarga tuhfa”) asarida keltirib o‘tadi. Nasrulloxon otasi Amir Haydar hamda birodarlar Husayn va Umarxonlarning hukmronligi davrida Qarshida hokimlik qilgan. Amir Haydar vafotidan so‘ng hokimiyat uchun kechgan keskin kurashlarda birodarlar Amir Husayn (1797 – 1826) va Amir Umarxon (1810-1829) hamda boshqa ukalari ustidan g‘olib kelib, 1827 yil aprel oyining boshlarida 21 yoshida Buxoro amirligi taxtiga o‘tirdi. Amir Nasrulloxon Buxoro amirligi taxtiga o‘tirgan mang‘itlar sulolasining ettinchi hukmdori bo‘ldi. Tarixchi olim Mirzo Abdulazim Somiyning fikricha, Buxoro amirligi taxtini egallahda Nasrulloxonga otasining vaziri bo‘lgan Muhammad Hakimbiy Qo‘shbegi katta yordam ko‘rsatgan. U Buxoroni qamal qilib turgan Nasrulloxon qo‘shinlariga shahar darvozasini ochib beradi<sup>1</sup>.

XIX asr 20 – yillarida Buxoroda yuz bergen siyosiy voqealarning bevosita ishtirokchisi, hokimiyat uchun kurashda Amir Haydarning har uchala o‘g‘liga navbat bilan yordam bergen va uchala hukmdorning ham xizmatida ozmi-ko‘pmi muddat bo‘lgan munshiy va tarixchi Mirzo SHams Buxoriy (1804 – 1865) keyinchalik yozgan “Buxoro, Qo‘qon va Qoshg‘arning ayrim voqealari bayoni” nomli asarida (bu asarning so‘nggi qismi 1861 yil sharqshunos V.Grigorev tomonidan Qozonda nashr etilgan) Amir Nasrulloning hokimiyat uchun kurashini tasvirlab, o‘sha paytda Buxoroda ko‘p qon to‘kilganligini yozadi. Mirzo SHams Buxoriyning fikricha, Buxoro shahrini egallah va Umarxonni hokimiyatdan ag‘darib tashlash jarayonida 7 – 8 ming kishi halok bo‘lgan. Bupdan tashqari, Amir Nasrullo o‘z hukmronligining dastlabki vaqtlarida har kuni 50 – 100 kishini qatl qilib turgan, natijada ko‘plab insonlar SHahrisabz va boshqa joylarga qochib ketgan. Mirzo SHams Buxoriyning o‘zi ham bu paytda muayyan muddat Amir

---

<sup>1</sup> Ражабов К. Насрulloхон. – Т.: Абу матбуот-консалт, 2011. – Б. 12.

Nasrullo xizmatida bo‘lganligi, biroq keyinchalik SHahrisabzga borib, u erda 11 oy yashagach, so‘ngra Qo‘qonga badarg‘alikda yurgan sobiq amir Umarxon huzuriga borgan.

Amir Nasrullo hokimiyat tepasiga kelgach o‘z mavqeini saqlab qolish uchun o‘ziga raqib hisoblangan barcha siyosiy kuch-larni mahv etishga intiladi. Bu yo‘lda u hatto o‘zining yaqin qarindosh-urug‘lari (otasi, aka-ukalari, farzandlari, amaki-tog‘alari, jiyanlari va h.k.), do‘satlari va vasiylarini ham ayab o‘tirmaydi. Amir Nasrullo hokimiyatni egallagach, Buxoro darvozalarini u kelgan vaqtda berkitib urush qilgan Ismatullohbiy qalmoq va uning o‘g‘lini, qo‘sishin boshliqlarini qatl etishga buyurdi. Tarixchi va davlat arbobi Mirzo Salimbek o‘zining “Tavorixi muttaqadimin va muttaaxirin” nomli asarida keltirib o‘tishicha, Amir Nasrullo o‘zining tirik qolgan to‘rt ukasi: Mir Zabir, Mir Hamza, Mir Safar va eng kichik ukasini surgun qilib yuboradi. Boshqa manbalar (A. Byorns va G. Vamberining asarlari)da yozilishicha, Amudaryo sohilidagi mulklarning biriga yuborilgan uch birodarini Amir Nasrullo maxfiy tarzda o‘ldirtirib yuborgan. Keyinchalik yashab o‘tgan Qo‘qon tarixnavislik maktabining namoyandasini Mirzo Olim Maxdum Hoji o‘zining “Tarixi Turkiston” asarida yoziishcha, Amir Nasrullo ularni CHorjo‘y tarafiga yuborib, nobud qilgan. Zobir To‘ra va Jahongir To‘raning validalari Jo‘yboriy xojalardan bo‘lgan<sup>1</sup>.

Amir Nasrullo o‘zining o‘ttiz uch yarim yillik Buxoro amirligidagi hukmronligi davrida (u mang‘it amirlari o‘rtasida eng ko‘p sultanat so‘ragan hukmdor hisoblanadi) davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida urug‘ va qavm boshliqlari bo‘lgan ko‘plab amaldorlarni quyi tabaqalardan chiqqan yosh va g‘ayratli kishilar bilan almashtirdi. Ahmad Donishning ta’kidlashicha, u ko‘proq tojiklar va ajnabiylarni eng muhim lavozimlar va mansablarga tayilagan. O‘z manfaatini davlat va xalq manfaatidan ustun qo‘ygan amaldorlar va akobirlarni egallab turgan lavozimlaridan chetlashtirdi, ularga nisbatan qat’iy jazo choralarini ko‘rdi. Masalan, o‘z davrida Nasrulloga amirlik taxtini egallah uchun katta yordam bergen Muhammad Hakimbiy Qo‘shbegining tasir doirasi amirlikda tobora

<sup>1</sup> Мулла Алим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Карши: Насаф, 1992. – Б.116-118.

kuchayib boradi. U Amir Haydar davridan boshlab o‘tgan to‘rtta mang‘it amirlarining qo‘shbegisi lavozimida roppa-rosa 40 yil turgan. Hakimbiy o‘z hokimiyatini shu darajada kuchaytiradiki, amirlikning eng asosiy lavozimlariga o‘z o‘g‘illari va qarindosh-urug‘larini tayinlaydi. Xullas, Hakimbiyning klani Buxoroda juda chuqur ildiz otib ketgan edi. 1831 – 1833 yillarda Buxoroga sayohat qilgan A.Byornsning yozishicha, u Buxoroda bo‘lgan paytda Hakimbiy Qo‘shbeginiig ikkita birodari ikkita viloyatga, 13 ta o‘g‘li esa turli viloyatlar va tumanlarga hokim bo‘lgan. Hatto Hakimbiy Qo‘shbegi o‘g‘illaridan birining o‘z o‘rniga keyinchalik qo‘shbegi bo‘lishi to‘g‘risida doimo gapirib yurgan. Hakimbiyning o‘zi ham qo‘shbegi lavozimini o‘z otasidan meros qilib olgan edi. O‘zbeklarning mang‘it urug‘idan bo‘lgan Hakimbiy Qo‘shbegining yoshi bu paytda tahminan 60 lar atrofida bo‘lib, u o‘zini aqliy qobiliyati va udda-buronligi bilan alohida ajralib turgan. Sayohatchi G.Vamberining yozishicha, Hakimbiy Qo‘shbegining katta miqdordagi mulklarida minglab qullar mehnat qilgan. Uning son-sanoqsiz chorvasi (ot va tuyalari) mavjud bo‘lib, qo‘shbegining savdo karvonlari Rossiya va boshqa davlatlarga muntazam qatnab turgan. Birinchidan, Hakimbiy Qo‘shbegi mavqeining ortib borishi, uning ko‘p sonli qarindosh-urug‘lari va oila a’zolarining amirlikdagi turli nufuzli lavozimlarni egallab olganligi, ya’ni, hokimiyat ichida o‘ziga xos hokimiyat vujudga kelganligi, ikkinchidan, Hakimbiy Qo‘shbegi va yaqinlarining xalq va davlat mulkini talon-toroj qilishlari, katta miqdordagi davlat g‘aznasining o‘zlashtirilishi, uchinchidan, Hakimbiy Qo‘shbegi xonadoni qo‘lida to‘plangan ulkan miqdordagi boylikka egalik qilish ishtiyoqi oxir-oqibatda Amir Nasrulloning sabr-kosasini to‘ldirdi. Hakimbiy shariat sudi (qozixona) ixtiyoriga topshirildi. U davlat g‘aznasini o‘zlashtirganlik va fuqaroga jabr-zulm qilganlikda ayblandi hamda o‘z lavozimidan olib tashlanib, avval Qarshiga, so‘ngra Nurotaga badarg‘a qilindi. Hakimbiy o‘rniga Rahmonberdi turkman qo‘shbegi lavozimiga tayinlandi. Oradan ko‘p o‘tmay Hakimbiy Qo‘shbegi bilan birgalikda uning keksa qaynotasi Ayozbiy ham zindonga tashlandi va ularning har ikkisi 1840 yilning bahorida qatl qilindi<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Мулла Олим Махдум Хожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 116, 120-122.

Qatl qilingan Hakimbiy Qo'shbegi, Ayozbiy, Ismatullohbek va boshqa amaldorlarning aksariyati Amir Haydar davrida ham katta lavozimlarda ishlashgan edi. Biroq Nasrulloxon bu amaldorlarning oila a'zolarini jazolanmagan<sup>2</sup>.

Tarixchi olim Hakimxon To'ra o'zining «Muntpaxab atp-tavorix» ("Yilnomalar to'plami") tarixiy asarida Hakimbiy Qo'shbegi faoliyati va shaxsiyatiga quyidagicha ta'rif bergan: "Hakimbiy Qo'shbegi (Vazorat panoh), Ayozbiy (Karshi hokimi), SHukurbiy (Samarhand hokimi) kabi amoratpanohlarni bir erga jam kilib, bandi zindonga hukm kildi, hamma mol-mulkclarini zabt qilib oldi. Bu bechoralarni xotun va farzandlari falakka bosh indurmas edilar, hovli-haramlaridan ixroj bo'lub, bosh yalang, oyoq yalang Buxoro ko'chalarida yurur erdilar, hech kim hovlisiga yo'l bermas erdi. So'ngra, SHukurbiyni bandi zindondan chiqarib, ul ikki amoratpanohlarni qamag'on joyida halok qildi. Hakimbiy Qo'shbegi to'rt podshohni davri sultanatida qirq yil vazirlik masnadida o'lturub erdi, muddati umri oltmshi olti yil erdi. Hakimbiy Qo'shbegidek ahli davlat orasida dono va hushyor va xushxuy va qadrshunos yo'q erdi".

Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, 1839 – 1840 yillardan boshlab Amir Nasrulloxon o'z ichki siyosatida qattiqqo'llik bilan mamlakatda tartib o'rnatishga intildi. Uning keskin siyosatiga qarshi chiqqan mansabdorlarni esa ayovsiz jazoladi. SHuning uchun ham XX asr boshlarida mahalliy tarixchi Mirzo Olim Maxdum Hoji tomonidan yozilgan "Tarixi Turkiston" kitobida quyidagi fikrlar mavjud: "Amir Nasrullo shul darajada qahru g'azablik edikim, hech bir vazir rubarusiga kelib ishning noma'qulini aytolmas edi"<sup>1</sup>.

<sup>2</sup> Ражабов К. Насруллоҳон. – Т.: Абу матбуот-консалт, 2011. –Б.18.

<sup>1</sup> Мулла Олим Махдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 120.

## XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Buxoro amirligida madaniy hayot a tarixshunoslik mактабида yaratilgan tarixiy asarlar Buxoro amirligi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotining deyarli barcha sohalariga doir ma`lumotlarni o`zida aks ettiruvchi muhim tarixiy manba hisoblanadi. Shu o`rinda ushbu birlamchi manbalarning bugungi kunga qadar yetarli darajada tadqiq etilmaganligi, ayniqsa ulardagi ma`lumotlarning Markaziy Osiyodagi xalqlararo munosabatlar tarixini o`rganishda keng ilmiy muomalaga tortilmaganligini qayd etib o`tish lozim.

Shuningdek, Buxoro tarixnavislik mактabi va unda yaratilgan asarlar bugungi kun tarixiy tadqiqotlari uchun nazariy-uslubiy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, ulardan ilmiy tadqiqotning ob`ektivlik, izchillik, tahliliy-tanqidiy yondashuv kabi tamoyillarini chuqurroq tushunishda foydalanish mumkin. Albatta, tarixiy davr hamda muhit tufayli yo`l qo`yilgan kamchiliklar va sub`yekтив jihatlarni e`tibordan qochirmaslik muhim.

Xonliklar tarixini o`rganish XIX asrning o`rtalaridan boshlab bugungi kungacha tarixchilar e`tiborini o`ziga jalb qilib kelmoqda. Hozirgi kungacha xonliklar tarixi bo`yicha amalga oshirilgan va yaratilgan ilmiy asarlar hamda ilmiy tadqiqotlarning salohiyati juda katta. O`tgan bir yarim asr mobaynida xonliklar tarixini o`rganishda turlicha yondashish va munosabatlar, ayrim vaqtarda (XX asrning 50-80 yillarda) tarixiy jarayonlar va tarixiy voqelikni ob`yekтив baholamaslik holatlariga yo`l qo`yildi. Xonliklar tarixini yoritishdagi bunday munosabat ushbu holni tarixshunoslik nuqta-nazaridan chuqur tahlil qilishni talab etadi.

Shundan kelib chiqqan holda XIX asrning 30- yillaridan boshlab bugungi kungacha tarixchilar e`tiborini o`ziga jalb qilib kelayotgan xonliklar tarixinining o`rganilishini mavjud ilmiy tadqiqotlarning yo`nalishi, davr va boshqa xususiyatlariga ko`ra bir necha guruhga bo`lib ko`rib chiqish talab etiladi.

Tarixshunoslikning bu tarzdagi davrlashtirilishi natijasida aksariyat hollarda har bir davrga umumiylar tarzda yondashilgan va ayni vaqtida tarixiy asarlar va tarixiy voqealarning tahlili amalga oshirilgan. Biroq tarixiy asarlar va ularda voqealarning yoritilishiga bo`lgan munosabatning xususiyatlariga qarab bu davrlarning har birini alohida yana kichik davrlarga yoki guruhlarga ajratib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bunda tarixiy tadqiqotlarning masalaga kontseptual – metodologik yondashuv xususiyatlariga ko`ra quyidagi davrlarga bo`lib o`rganishni tavsija etish mumkin:

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning tarixchi olimlar bilan uchrashuvi hamda Tarix Instituti faoliyatini takomillashtirish to`g'risidagi farmonidan so`ng mamlakatimizda tarixni o`rganishga bo`lgan munosabat tubdan o`zgardi. Tarixchilar oldiga o`zbek davlatchiligi tarixi, o`zbek xalqining shakllanishi tarixi kabi masalalarni chuqur va ilmiy asoslangan holda, qo`lyozma hamda arxeologik manbalarga asoslangan holda o`rganish birinchi o`ringa ko`tarildi. Shundan buyon bugungi kungacha yaratilgan ilmiy asarlar, risolalar hamda ilmiy tadqiqot ishlarida tarixni o`rganishning yuqorida ko`rsatib o`tilgan jihatlariga katta e`tibor berilmoqda.

## **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI**

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
2. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т.: “Ўзбекистон” 1995.
3. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: “Шарқ, 1998.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
5. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое. – Тошкент: 1978.
6. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в Центральной Азии. (История и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Ташкент: 1995.
7. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихининг манбалари. – Т.: Фан, 1991. –268 б.
8. АҳмедовБ. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Т.: “Ўқитувчи, 2001.
9. Вамбери X. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Т.: F.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
- 10.Зиё А. Узбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000.
- 11.Мулло Олим Махдумхожа. Тарихи Туркистан. – Т.: Шарқ, 1995. -127 б.
- 12.Норкулов Н. “Тарих-и Салими” - ценный источник по истории Бухарского эмирата. (1860-1920 гг.). – Т., 1968.
- 13.Раҳимов Ж. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999. - 328 б.
- 14.Сайдқулов Т.С. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихнавислигидан лавҳалар. – Т.: “Ўқитувчи”. 1993.

15. Сагдуллаев А., ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т.: “Академия”, 2000.
16. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). – Т.: “Шарқ”, 2010.
17. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2012.
18. Қосимов Ф. Ўзбек давлатчилиги тарихида Бухоро хукмдорларининг ўрни // Тарих, мустақиллик, миллий ғоя. – Тошкент: 2001.
19. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. – Т.: “Ўқитувчи”, 1992.